

1

Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΟΜΑΔΙΚΟΤΗΤΑΣ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΝΑΛΥΣΗ ΤΩΝ ΜΙΚΡΩΝ ΟΜΑΔΩΝ

«... ανάμεσα στα πλέον κοινωνικά και αντικοινωνικά άτομα αυτό που μπορεί να διακρίνει κανείς είναι η επιθυμία [του ανήκειν], που δείχνει περίτρανα ότι το άτομο, πρωταρχικά, είναι ένα ομαδικό ζώο».

Foulkes & Anthony, 1957: 157¹

Στο πρώτο μέρος του βιβλίου, μέσα από την εκτενή παρουσίαση ορισμένων θεωρητικών της ομάδας που έθεσαν τα θεμέλια της ομαδικής ανάλυσης και ομαδικής ψυχοθεραπείας,² στόχος είναι να αναδειχθεί ότι η *ανάγκη του ανήκειν* εκφράζεται με πληρότητα στην *ανάγκη για ομαδικότητα*. Η θέση αυτή βασίζεται στη θεμελιώδη αρχή για την κοινωνική φύση του ανθρώπου και στην αδιαμφισβήτητη πεποίθηση ότι, όπως αναφέρει ο Foulkes, «το άτομο χωρίς ομάδα αλλά και η ομάδα χωρίς το άτομο αποτελούν εξίσου “αφαιρέσεις”» (Foulkes, 1964). Ή ακόμα, όπως μας υπενθυμίζει ο Bion, στη βεβαιότητα ότι ο άνθρωπος είναι κατ’ ουσίαν ένα εξαρτημένο ζώο, που απαρτίζεται από βαθιά ριζωμένες εσωτερικές ομάδες. Σύμφωνα με την άποψη αυτή, που είναι η βάση της ομαδικής ανάλυσης και της ομαδικής ψυχοθεραπείας και αποτελεί μια «μετάθεση» από την κλασική ψυχαναλυτική σκέψη, η οποία έχει ως αφετηρία την ανάλυση των εσωτερικών δυνάμεων του ατόμου, η εξωτερική πραγματικότητα θεωρεί-

¹ Μετάφραση της συγγραφείας (Foulkes & Anthony, 1957, σελ. 157).

² Στο παρόν βιβλίο, σε σχέση με την ανάπτυξη της ψυχοδυναμικής των ομάδων και της ομαδικής ανάλυσης, γίνεται αναφορά κυρίως στη βρετανική σχολή. Στην ελληνική βιβλιογραφία για τη γαλλική σχολή βλ. Ναυριδής, 2005, *Η Ψυχολογία των Ομάδων*.

Ενώ δηλαδή ο Freud³ υποστηρίζει ότι τα άτομα συμπεριφέρονται στις ομάδες, επειδή η παρουσία της ομάδας οπότε να εκλυθεί κάποιο λανθάνον δυναμικό στα μέλη των ομάδων. Ομαδικοί αναλυτές, με αφετηρία τον Foulkes, καθώς και οι αναλυτές της ψυχοδυναμικής των ομάδων και της θεωρίας των ομαδικών σχέσεων διατείνονται ότι το άτομο δεν μπορεί να διαχωριστεί από το κοινωνικό πλαίσιο ή το περιέχον που το ορίζει. Βέβαια, η μετατόπιση αυτή από τη φροϋδική σκέψη, σύμφωνα με την οποία ούτε το άτομο ούτε η κοινωνία αποτελεί το πρωταρχικό πεδίο μελέτης του ενός ή του άλλου, αλλά είναι αλληλένδετα, οδηγεί, όπως ισχυρίζονται πολλοί, σε σύμπλοκα πεδία οντολογικής αναζήτησης, καθώς και σε βασικά ερωτήματα, όπως, π.χ., κατά πόσο θα πρέπει να εννοήσουμε το άτομο ή τις δυναμικές που αναπτύσσονται στον εσωτερικό του κόσμο ή την ομάδα ως πρωταρχικό πεδίο μελέτης και ερμηνείας της συμπεριφοράς του.^{4,5}

³ Με άλλα λόγια, ο Freud, αν και αναγνωρίζει ότι η ομαδική ψυχολογία προϋπάρχει, πιστεύει ότι αυτό δε συνδέεται με την ομαδική ψυχή ή με οποιαδήποτε άλλη ιδιότητα της ομάδας (Freud, 1921). Βλ. παρακάτω.

⁴ Τα ερωτήματα αυτά κατ' ουσίαν εκφράζουν την ιστορική εξέλιξη των δυο συγκρουόμενων απόψεων στη δυτική σκέψη σχετικά με την καταγωγή του ατόμου και της ομάδας. Το πρώτο ρεύμα, το οποίο εκπροσωπείται από τους Descartes, Leibniz, Kant και Freud έως τη μοντέρνα ψυχαναλυτική σκέψη, διαχωρίζει το εσωτερικό (ήτοι την ψυχή του ανθρώπου) από το εξωτερικό (ήτοι το κοινωνικό το οποίο βρίσκεται έξω από τον άνθρωπο). Σύμφωνα με αυτή την άποψη, τα άτομα είναι κοινωνικά, απλώς επειδή έχουν εσωτερικεύσει κοινωνικές διεργασίες και έχουν δημιουργήσει εσωτερικές αναπαραστάσεις της κοινωνίας. Η θέση αυτή έχει ως αποτέλεσμα ένα δυαδικό τρόπο σκέψης, ο οποίος αποκλείει καθετί παράδοξο και αμφίσημο. Το δεύτερο ρεύμα σκέψης, το οποίο αναπτύχθηκε από τους ρομαντικούς ιδεαλιστές ως αντίλογος προς την καντιανή σκέψη κυρίως από τον Hegel και τους εκπροσώπους της διαλεκτικής σκέψης, με εκφραστές, όσον αφορά την ψυχοκοινωνική ανάπτυξη του ατόμου, τους George Herbert Mead και Norbert Elias, υποστηρίζει την αλληλεπιδραστική σχέση μεταξύ του ατόμου και της ομάδας/κοινωνίας, και ότι το άτομο δημιουργεί κοινωνικές αλληλεπιδράσεις και ταυτόχρονα εξελίσσεται μέσα από αυτές.

⁵ Αξίζει να γίνει εδώ μια αναφορά στην επίμαχη συζήτηση που έλαβε χώρα στη Βρετανική Ψυχαναλυτική Εταιρεία κατά τη διάρκεια του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου, την περίοδο 1941-1945, και η οποία αφορούσε κυρίως θέματα θεωρίας και τεχνικής. Τα κύρια επιχειρήματα αναπτύχθηκαν μεταξύ των Anna Freud, Dorothy Burlingham, Edward Glover, Melitta & Walter Schimideberg και Melanie Klein. Με την πλευρά της M. Klein τάχθηκαν οι Paula Heimann, Susan Isaacs, Joan Riviere, Donald Winnicott και άλλοι. Τη μεσαία ομάδα εξέφρασαν μέλη τα οποία δεν εντάχθηκαν στις αντιτιθέμενες ομάδες, αλλά ήλπιζαν σε ένα συμβιβασμό για να σωθεί η εταιρεία από την επικείμενη διάσπαση. Ανάμεσα σε αυτούς ήταν οι John Bowlby, Michael Balint, William Gillespie, Ernest Jones, Sylvia Payne, Janies Strachey και άλλοι. Η διαμάχη αυτή που έθεσε σε κίνδυνο την εταιρεία κατέληξε σε «μια συμφωνία κυρίων» κατά την οποία η εταιρεία χωρίστηκε σε τρεις ομάδες, ενώ παράλληλα ορίστηκε μια δίκαιη κατανομή των θέσεων και των ευθυνών: τη φροϋδική, την κλαϊνική και τη μεσαία ομάδα (τα άτομα της ομάδας αυτής αργότερα ονόμασαν εαυτούς ανεξάρτητους). Η Paula Heimann και ο Donald Winnicott αργότερα συνδέθηκαν με την ανεξάρτητη ομάδα. Η ανεξάρτητη ομάδα γεννήθηκε μέσα από μια αναζήτη-

συμπε-
σία της
α μέλη
αναλυ-
σχέσε-
ωινωνι-
υτή από
οινωνία
λά είναι
ία οντο-
χ., κατά
πτύσσο-
μελέτης

πάρχει, πι-
της ομάδας

ηγερούμε-
Το πρώτο
η μοντέρνα
ο εξωτερι-
την άποψη,
ς και έχουν
έλεσμα ένα
ερω ρεύμα
την καντια-
εκφραστής,
και Norbert
/κοινωνίας,
κι μέσα από

τη Βρετανι-
την περίοδο
αχειρήματα
ta & Walter
a Heimann,
σαν μέλη τα
ί για να σω-
lby, Michael
αμάχη αυτή
ποία η εται-
θέσεων και
ς αυτής αρ-
μι αργότερα
α αναζήτη-

Από την άλλη, τα ερωτήματα αυτά έδωσαν ισχυρή ώθηση στη σύγχρονη ψυχαναλυτική σκέψη και ιδιαίτερα στους ομαδικούς αναλυτές για να διερευνήσουν με μια πιο κριτική στάση την ομαδική ψυχαναλυτική διαδικασία, έτσι ώστε να αναπτυχθεί, όπως υποστηρίζουν σύγχρονοι ομαδικοί αναλυτές, μια νέα γλώσσα, ένας νέος τρόπος σκέψης, ένα εναλλακτικό πρίσμα αντίληψης της εμπειρίας του εαυτού στην ομάδα (Dalai, 2000).

Παρ' όλα αυτά, φαίνεται ότι, όπως υποστηρίζει ο Dalai στο βιβλίο του *Taking the Group Seriously*, οι σύγχρονοι ομαδικοί αναλυτές οι οποίοι ενστερνίζονται τις ιδέες του Foulkes εξακολουθούν να ερμηνεύουν τα ομαδικά φαινόμενα και τη συμπεριφορά του ατόμου στην ομάδα με βάση το άτομο και συχνά χρησιμοποιούν την κλασική φροϋδική σκέψη.⁶ Δηλαδή, παρότι μία από τις πιο ενδιαφέρουσες ιδέες του Foulkes ήταν ότι το άτομο χωρίς την ομάδα ή η ομάδα χωρίς το άτομο είναι μια αφαίρεση, ότι το άτομο τελικά δεν μπορεί να υπάρξει έξω από το κοινωνικό, και ότι, όπως αναφέρει ο ίδιος ο Foulkes, «όλες οι έννοιες οι οποίες χρησιμοποιούνται για την ανάλυση της ομαδικής συμπεριφοράς πρέπει να προέρχονται από τη μελέτη των ομάδων και όχι από την εφαρμογή εννοιών αντλημένων από την ατομική ψυχοθεραπεία», οι ιδέες αυτές δε βρίσκουν την ανάλογη απήχηση στην πράξη (Foulkes & Anthony, 1957, σελ. 250). Παραδειγ-

ση ελευθερίας στην ανάπτυξη θεωρητικών απόψεων και τεχνικών παράλληλα με ένα αίσθημα δέσμευσης στις βασικές αρχές της ψυχανάλυσης. Αν και τα όρια μεταξύ αυτών των ομάδων ως προς τη θεωρητική σκέψη δεν είναι σαφή, η ομάδα αυτή, σε αντίθεση με τους περισσότερους κλαϊνικούς, θεωρούσε ότι η βάση της ψυχοπαθολογίας του ατόμου ανάγεται σε διαπροσωπικές σχέσεις και σε πραγματικά διαπροσωπικά γεγονότα. Βασικοί υποστηρικτές αυτής της άποψης ήταν οι Balint, Bowlby, Fairbairn, Winnicott (βλ. King & Steiner, 1991· Rayner, 1990). Αντίθετα, η Melanie Klein υποστήριξε ότι η ψυχοπαθολογία του ατόμου έχει τις ρίζες της στη σύγκρουση μεταξύ των ενορμήσεων που πηγάζουν από τα ένστικτα της ζωής και του θανάτου. Οι σχέσεις με τους άλλους κρίνονται ως επιφαινόμενα αμιγώς εγγενών εσωτερικών διεργασιών και όχι ως ένα αναπόσπαστο ολοκληρωμένο μέρος μιας διαπροσωπικής διαδικασίας. Σήμερα, πενήντα χρόνια μετά την αρχική διαμάχη, οι οπαδοί της κλαϊνικής θεωρίας υποστηρίζουν ότι η επίδραση του περιβάλλοντος και των πρωταρχικών διαπροσωπικών σχέσεων ποτέ δεν αγνοήθηκε. Η βάση αυτής της θέσης, όπως υποστηρίζουν, μπορεί εύκολα να ανιχνευθεί στις ιδέες του Bion και στην έννοια της μητέρας ως περιέχοντος. Ωστόσο υπάρχουν σημαντικές διαφορές μεταξύ ανεξάρτητων και κλαϊνικών στον τρόπο που εννοιολογείται ο ρόλος της διαπροσωπικής εμπειρίας στην ψυχολογική ανάπτυξη και τη λειτουργία του ατόμου.

⁶ Ο Dalai έχει γράψει ένα ενδιαφέρον και επίμαχο βιβλίο για την ομαδική ανάλυση και τη θεωρία που ανέπτυξε ο S.H. Foulkes σε συνεργασία με τον James Anthony. Μιλώντας με σεβασμό και αναγνωρίζοντας την πρωτοτυπία της θεωρίας της ομαδικής ανάλυσης, ο Dalai επιχειρεί μια ριζοσπαστική κριτική, υποστηρίζοντας ότι ο Foulkes απέτυχε στην προσπάθειά του να αναπτύξει μια θεωρία, η οποία, ενώ θα λαμβάνει υπόψη την κοινωνική φύση του ατόμου, θα σχετίζεται παράλληλα με την ψυχαναλυτική και τη βιολογική θεώρηση. (Το βιβλίο έχει μεταφραστεί στα ελληνικά: F. Dalai [2007], *Η Ομαδική Ανάλυση μετά τον S.H. Foulkes. Ας ξανα-μιλήσουμε για την ομάδα*. Αθήνα: Κανάκης.)

ματος χάρη, στην κλασική αναλυτική διαδικασία, τα ομαδικά γεγονότα γίνονται αντιληπτά κυρίως μέσα από τις διαδικασίες της μεταβίβασης σε αναφορά στο παρελθόν του ατόμου, ενώ το ιστορικό που χρησιμοποιείται είναι σαν να αναφέρεται στην ιστορία ενός α-κοινωνικού ατόμου.⁷ Αν και αυτό είναι σημαντικό και χρήσιμο, δείχνει την έλλειψη μιας ομαδικής αναλυτικής προσέγγισης η οποία θα έπρεπε να λαμβάνει υπόψη «την ιστορία των κοινωνικών ομάδων» όπου αναπτύσσεται το άτομο (Dalai, 2000, σελ. 13).

Όπως αναφέρεται από πολλούς ομαδικούς αναλυτές, αυτό ίσως οφείλεται στο γεγονός ότι ο Foulkes, ως ιδρυτής της ομαδικής ανάλυσης, είχε στην πραγματικότητα δύο πνευματικούς πατέρες, τον ψυχαναλυτή Sigmund Freud και τον κοινωνιολόγο Norbert Elias, οι οποίοι, κινούμενοι στο δυαδικό σχήμα άτομο/ομάδα-κοινωνία, ατομικό/συλλογικό, αντιμετωπίζουν το άτομο μέσα από δύο διαφορετικές οπτικές γωνίες.⁸ Ο Freud εκκινεί από τη βιολογία, άρα από το άτομο προς το κοινωνικό, ενώ ο Elias εκκινεί από το κοινωνικό,⁹ το οποίο όχι μόνο προηγείται του ατόμου, αλλά δομεί κάθε εσωτερική και εξωτερική εμπειρία. Για τον Freud, το κοινωνικό επιστρέφει και ενδοβάλλεται από το άτομο ως Υπερεγώ, το οποίο με τη σειρά του διαμορφώνει τη σχέση του ατόμου με το κοινωνικό. Και παρότι υπάρχει μια σύμπλοκη αλληλόδραση μεταξύ των δύο –όπου το ένα μεταβάλλει το άλλο– κατά βάση ο Freud δίνει μια οντολογική προτεραιότητα στο εσωτερικό έναντι του εξωτερικού, στο βιολογικό έναντι του κοινωνι-

⁷ Μετάφραση από τη συγγραφέα της φράσης «the history of a-social individuals» (Dalai, 2000, σελ. 13).

⁸ Βλ. ενδεικτικά Pines, 1983· Cooper, 1999· Pines, 2000· Brown & Zinkin, 2000.

⁹ Μέσα από μια κοινωνιολογική οπτική, ο όρος «κοινωνικό» αναφέρεται σε δύο αλληλεπιδράσεις ιδιότητες που αφορούν τις ανθρώπινες συλλογικότητες (human collectivities) και των οποίων η αναγνώριση είναι αξιωματική από την Κοινωνιολογία. Η πρώτη αναφέρεται στο γεγονός ότι ο άνθρωπος δεν μπορεί να υπάρχει έξω από οποιοδήποτε κοινωνικό σύστημα, όσο απλό κι αν είναι, και ότι η κοινωνία δεν μπορεί να λειτουργήσει χωρίς τον άνθρωπο. Ο ανθρώπινος οργανισμός μπορεί να γεννηθεί και να επιβιώσει στην άγρια φύση, αλλά δεν μπορεί να αναγνωριστεί ως ανθρώπινη ύπαρξη. Ως εκ τούτου, η *διχοτομία μεταξύ κοινωνίας και ατόμου είναι μια αφαίρεση*. Αυτό δε σημαίνει ότι η κοινωνία και το άτομο βρίσκονται σε πλήρη αρμονία μεταξύ τους, αλλά, ανεξάρτητα από οποιαδήποτε επιβολή δύναμης και καταστολής, η κοινωνία διατηρείται μέσα από την εσωτερική θέληση. Σύμφωνα με τη δεύτερη αξιωματική θέση, η κοινωνία είναι αποτέλεσμα συγκινησιακών και νοητικών φαινομένων, προϊόν της αλληλεπίδρασης μεταξύ των ανθρώπων. Η ύπαρξη και η διατήρηση των κοινωνικών φαινομένων είναι έκφραση της ανθρώπινης δράσης που βασίζεται σε έναν κοινό πνευματικό και συγκινησιακό λόγο. Βλ. A. Weyman (1994, {1975}), «A sociological View of Large Groups», στο L. Kreeger (ed.), *The large Group: Dynamics and Therapy*. London: Karnac (Books) Ltd (original work published in 1975 by Constable and Company Ltd.).

γονότα
σης σε
ιοποιεί-
ου.⁷ Αν
; ομαδι-
ψη «την
(Dalai,

ς οφεί-
σης, εί-
αναλυτή
ούμενοι
ντιμετω-
teud εκ-
ό ο Elias
ου, αλλά
κοινωνι-
οίο με τη
η παρότι
να μετα-
ραιοότητα
κοινωνι-

als» (Dalai,

ο αλληλεπι-
es) και των
εταιι στο γε-
ίστημα, όσο
ν. Ο ανθρώ-
ν μπορεί να
και άτομον
ση αρμονία
, η κοινωνία
θέση, η κοι-
λεπίδρασης
και έκφραση
λόγο. Βλ. A.
d.), *The large*
ed in 1975 by

κού, στο άτομο έναντι της ομάδας. Για τον Elias, το κοινωνικό δε βρίσκεται απλώς έξω από το άτομο, καθορίζοντάς το. Αντίθετα, το ίδιο το άτομο συντελεί στη δόμηση του κοινωνικού!¹⁰

Βέβαια, αν και αυτές οι δυο απόψεις φαίνεται να αντιπαράθενται, η δομή τους είναι παρόμοια, αφού καμία από τις δύο δεν είναι καθαρά γραμμική. Καθεμία από αυτές τις θεωρίες, αναφέρει ο Dalai, είναι ανακλαστική, κυκλική και συστημική, σαν «το φίδι που τρώει την ουρά του» (Dalai, 2000). Στην ουσία καμία από αυτές τις θεωρίες δεν απαιτεί μια διχοτομία, περιορίζοντας την εννοιολόγηση της μιας ανεξάρτητα από την άλλη, διότι και οι δύο προσεγγίσεις αφορούν τις σχέσεις μεταξύ του ατόμου και της ομάδας: στη μία, η κοινωνική καταγωγή του ατόμου θεωρείται έμφυτο χαρακτηριστικό, ενώ η άλλη προσέγγιση εστιάζει στις καταγωγικές αφετηρίες του ατόμου στην κοινωνική εξέλιξη. Συνεπώς και οι δύο προσεγγίσεις είναι ασυμβίβαστες (Stacey, 2003).¹¹

1. ΟΜΑΔΙΚΟΤΗΤΑ ΚΑΙ «ΣΧΕΤΙΖΕΣΘΑΙ»

Κάθε βιβλίο που πραγματεύεται τις ομάδες μάς υποχρεώνει αναπόφευκτα να θέσουμε το ερώτημα «τι είναι ή πώς ορίζουμε την ομάδα». Και η συνήθης απάντηση είναι: *ομάδα είναι ένα σύνολο ατόμων (ατόμων σε αλληλεπίδραση)*. Ο Lewin (1948) υποστήριξε ότι «δεν είναι τόσο οι διαφο-

¹⁰ Ο Elias χρησιμοποιεί την έννοια του «περιορισμού» για να περιγράψει καταστάσεις όπου κοινωνικές δυνάμεις περιορίζουν τις πράξεις και τις σκέψεις του ατόμου, ενώ, όπως ο ίδιος υποστηρίζει, το ίδιο το άτομο συνεισφέρει στη δημιουργία αυτών των πολιτισμικών και κοινωνικών δυνάμεων. Όπως αναφέρει ο Elias, οι έννοιες «άτομο» και «κοινωνία» δεν αναφέρονται σε δύο ξεχωριστά αντικείμενα αλλά σε δύο διαφορετικές, αν και αδιάσπαστες, διαστάσεις του ανθρώπου. Και οι δύο αυτές έννοιες, συνεχίζει, έχουν ένα χαρακτήρα δυναμικό (χαρακτηρίζονται από μια σειρά διεργασιών), συνεπώς στη διαμόρφωση των θεωριών για το ανθρώπινο ον πρέπει να λαμβάνεται υπόψη ο δυναμικός του χαρακτήρας (Elias, 1991, σελ. 45). Όπως ο ίδιος αναφέρει, δεν μπορούμε να πούμε τίποτα για την κοινωνία το οποίο να μην μπορούμε να διαπιστώσουμε μέσα από τη μελέτη του ατόμου (Elias, 1978). Βλ. σχετικά Dalai, 2000, σελ. 15.

¹¹ Τα ερωτήματα αυτά, τα οποία φαίνεται να διακατέχουν τη σύγχρονη ψυχαναλυτική σκέψη και κυρίως τους ομαδικούς αναλυτές, τα αντιμετωπίζουμε με ιδιαίτερο σεβασμό στο παρόν βιβλίο καθ' όλη την πορεία της ανάλυσης των θεωρητικών αλλά και των προσωπικών αναζητήσεων για τον ορισμό της έννοιας της ομαδικότητας. Άλλωστε, όπως είπαμε και στην εισαγωγή, το βιβλίο αυτό είναι αποτέλεσμα τουλάχιστον μίας εικοσαετούς αναζήτησης του «ομαδικού» εαυτού μέσα σε θεραπευτικές ομάδες και ομάδες κατάρτισης, εστιάζοντας στη διερεύνηση της σύγκρουσης μεταξύ συλλογικότητας και ατομικότητας, της ανάγκης για ομαδικότητα αλλά και για διατήρηση της υποκειμενικότητας, καθώς και στην αμφιθυμία του «να είμαι μέσα ή έξω από την ομάδα ή το σύστημα» (Μαρσούδα-Χατζούλη, 2005α,β).

ρές ή οι ομοιότητες που απαρτίζουν μια ομάδα, όσο η αλληλεπίδραση και η αλληλεξάρτηση της μοίρας των μελών της» (σελ. 165). Δηλαδή, ακόμα κι αν υπάρχουν εμφανείς διαφορές στις ανάγκες και στις αξίες μεταξύ των ατόμων-μελών μιας ομάδας, εξακολουθούν να αποτελούν μια ομάδα από τη στιγμή που τα ενδιαφέροντά τους, οι συμπεριφορές ή οι φαντασιώσεις τους συγκλίνουν σε αλληλεξάρτητους, κοινούς στόχους.

Η θεώρηση που υιοθετεί το παρόν βιβλίο για την ομάδα ως ένα σύνολο ατόμων σε αλληλεπίδραση επιτρέπει την ανάδυση δύο πρόσθετων διαστάσεων της, την *ομαδικότητα* και το *σχετίζεσθαι*. Η πρώτη διάσταση αφορά τη σχεσιακή φύση της ομάδας, απόρροια και αποτέλεσμα της ανάγκης του ανήκειν, ενώ η δεύτερη αφορά τη διλημματική φύση της ομάδας, η οποία εμπεριέχεται στην πρώτη και οδηγεί την ομάδα σε αμφιθυμική κατάσταση και σε συγκρούσεις.

Η σχεσιακή φύση της ομάδας ενέχει κάθε είδους αλληλεπίδραση των ατόμων σε επίπεδο διαπροσωπικών σχέσεων, αλλά και τις σχέσεις αντικειμένου τις οποίες το άτομο έχει βιώσει σε επίπεδο φαντασιώσεων και τις αναβιώνει στο πραγματικό επίπεδο των διαπροσωπικών σχέσεων στο πλαίσιο της ομάδας. Η λέξη «σχέση» εμπεριέχει αμοιβαιότητα και νοηματοδοτείται όπως και στη θεωρία των αντικειμενότροπων σχέσεων. Η Klein αναφέρει: «Μια ομάδα... αποτελείται από άτομα τα οποία βρίσκονται σε κάποια σχέση μεταξύ τους, ως εκ τούτου η κατανόηση της προσωπικότητας αποτελεί τη βάση για την κατανόηση της κοινωνικής ζωής» (M. Klein, 1959, σελ. 247). Υπό αυτή την έννοια, σημειώνουν οι Laplanche και Pontalis¹² αναλύοντας τον όρο «αντικειμενότροπη σχέση», «η λέξη *σχέση* θα πρέπει να εκληφθεί υπό την πλήρη έννοια του όρου: πρόκειται στην πραγματικότητα για αμοιβαία σχέση, δηλαδή όχι μόνο για τον τρόπο με τον οποίο το υποκείμενο συγκροτεί τα αντικείμενά του, αλλά επίσης και τον τρόπο που τα αντικείμενα αυτά διαπλάθουν και ρυθμίζουν τις δραστηριότητές του».¹³ Αυτός ο αλληλεπιδραστικός τρό-

¹² Laplanche & Pontalis, *Λεξιλόγιο της Ψυχανάλυσης*, εκδ. Κέδρος, 1986, μτφρ. Π. Αλούπης, Αρ. Σκούλικα, Β. Καψαμπέλης, Α. Χαλκούση, σελ. 471.

¹³ Αξίζει να παραθέσουμε την παρατήρηση των Laplanche και Pontalis για την ειδοποιό διαφορά του τρόπου με τον οποίο ένας φροϋδικός αναλυτής, ένας αναλυτής της θεωρίας των αντικειμενότροπων σχέσεων και, κατ' επέκταση, αναλυτής των διαπροσωπικών σχέσεων των ατόμων αναμετωπίζουν την έννοια της αντικειμενότροπης σχέσης: «Στο βαθμό που η έννοια της αντικειμενότροπης σχέσης τονίζει εξ ορισμού τη διαπροσωπική ζωή του υποκειμένου, κινδυνεύει να οδηγήσει μερικούς συγγραφείς στην άποψη ότι καθοριστικές είναι οι πραγματικές σχέσεις με το περιβάλλον. Πρόκειται εδώ για μια απόκλιση που δε θα μπορούσε να βρει σύμφωνο κανέναν αναλυτή, δεδομένου ότι η αντικειμενότροπη σχέση πρέπει να μελετάται κυρίως σε επί-

αση και
κόμα κι
αξύ των
ίδα από
σιώσεις

σύνολο
διαστά-
η αφορά
γκης του
η οποία
τάσταση

αση των
εις αντι-
σεων και
σεων στο
και νοη-
σεων. Η
οία βρί-
ιση της
ωνικής
ύνουν οι
σχέση»,
ου όρου:
όχι μό-
νικείμε-
πλάθουν
ικός τρό-

I. Αλούπης,

δοποιού δια-
εις των αντι-
ων των από-
έννοια της
νου, κινδύ-
ιατικές σχέ-
ει σύμφωνο
ζώς σε επί-

πος συγκρότησης του αντικειμένου από το υποκείμενο, και το αντίστροφο, εκφράζει κατ' ουσίαν τη διυποκειμενικότητα των σχέσεων, τη δυναμική των σχέσεων σε ενδοπροσωπικό και διαπροσωπικό επίπεδο, αλλά και στο επίπεδο της ομάδας. Οι ομάδες, τονίζει ο Horrer (2003), χαρακτηρίζονται από τις πρόσωπο με πρόσωπο αλληλεπιδράσεις των ατόμων τους και είναι ουσιαστικές στη δημιουργία και στη διατήρηση της κοινωνικής φύσης των μελών τους. Όπως αναφέρει ο Ναυρίδης (2005): «... για να κατανοήσουμε την ψυχική ζωή και τη συμπεριφορά ενός ανθρώπου, πρέπει να τις εντάξουμε και να τις δούμε μέσα σε συγκεκριμένα πλαίσια διαπροσωπικών σχέσεων και στη δυναμική τους». Και συνεχίζει τονίζοντας ότι «κατά βάση οι ομαδικές διαπροσωπικές σχέσεις είναι συναισθηματικές» και, ανεξάρτητα από τους αντικειμενικούς λόγους ή τους στόχους για τους οποίους μια ομάδα έχει ιδρυθεί, αυτά που συμβαίνουν στο εσωτερικό της προσδιορίζονται από παράγοντες συναισθηματικούς και συγκινησιακούς που αφορούν τις σχέσεις των ατόμων μεταξύ τους. Ως εκ τούτου, μια ομάδα «πρωτίστως δεν είναι ένα απλό σύνολο ατόμων, αλλά ένα δυναμικό σύνολο σχέσεων, σχέσεων αλληλεπίδρασης ανάμεσα στα μέλη της».¹⁴

Η έμφαση στο σχεσιακό χαρακτήρα της ομάδας και την αμοιβαιότητα στις σχέσεις των ανθρώπων ανοίγει ίσως μια διέξοδο στο δυαδικό σχήμα άτομο/κοινωνία, ατομικό/συλλογικό, ενώ επιπροσθέτως νοσηματοδοτεί την ομαδικότητα μέσα από την υπέρβαση αυτού του σχήματος. Και ίσως συγκροτεί την απάντηση σε δύο παράδοξα: πρώτον, ότι, αν και η ομάδα απαρτίζεται από άτομα, καταλήγει να είναι κάτι πέραν του ατόμου, υπό την έννοια της ταυτόχρονης ενεργητικής και παθητικής μορφοποίησής της. Όλοι συμμετέχουν στη δημιουργία της ομάδας, και η ομάδα υπάρχει μόνο μέσα από την ύπαρξη και τη συμμετοχή των μελών της. Μέσα σε αυτό το παράδοξο, τα άτομα είναι κοινωνικά όχι εξαιτίας των αναπαραστάσεων που έχουν στο μυαλό τους, αλλά γιατί οι ψυχικές και νοητικές διεργασίες είναι οι εγγενείς διεργασίες του κοινωνικού σχετιζομένου. Έτσι, το ατομικό και το κοινωνικό είναι απλώς οι δύο πλευρές του ίδιου νομίσματος. Παράλληλα ο Foulkes χρησιμοποιεί την έννοια Gestalt (μορφή-φόντο) για να καταδείξει τη σχέση μεταξύ της ομάδας και του ατόμου, του ατομικού

πέδο φαντασιώσεων, πράγμα που, φυσικά, δεν αποκλείει το γεγονός ότι οι φαντασιώσεις μπορούν να τροποποιήσουν την επίγνωση του πραγματικού και των ενεργειών που αναφέρονται σε αυτό» (Laplanche & Pontalis, 1986, σελ. 474).

¹⁴ Κλ. Ναυρίδης, 2005, *Ψυχολογία των Ομάδων*, σελ. 39, 40.

και του συλλογικού. Καθένα από τα δύο στοιχεία μπορεί να αποτελεί και τη μορφή και το φόντο του άλλου, και αυτό βρίσκεται στη διακριτική ευχέρεια του παρατηρητή. Το όλο πεδίο της ομάδας και των ατόμων μέσα σε αυτήν αναπαρίσταται από τον Foulkes σαν ένα παζλ, όπου το άτομο αποτελεί ένα μέρος του. Βέβαια, τη σχέση αυτή μεταξύ μορφής και φόντου την αντιλαμβανόμαστε όχι σαν κάτι στατικό αλλά σαν αποτέλεσμα αλληλεπιδράσεων οι οποίες προσδίδουν στην ομάδα αφενός μια συνέχεια, αφετέρου μια διαρκή γέννηση του ατομικού από το συλλογικό και του συλλογικού από το ατομικό.¹⁵

Το δεύτερο παράδοξο αναφέρεται στο γεγονός ότι το άτομο, αν και αυτοπροσδιορίζεται, αναπτύσσεται και υπάρχει μέσα από τις αντικειμενότερες σχέσεις του στις πρωτογενείς και τις δευτερογενείς ομάδες, βρίσκεται σε διαρκή πόλεμο με αυτές. «Το άτομο», υποστηρίζει ο Bion, «είναι ένα ομαδικό ζώο σε πόλεμο, και με την ομάδα και με τις πτυχές αυτές της προσωπικότητάς του οι οποίες αποτελούν την “ανάγκη του για ομαδικότητα” (groupishness)» (Bion, 1961, σελ. 168). Με άλλα λόγια, το δεύτερο αυτό παράδοξο, στο οποίο αναφέρεται και το ανά χειρας βιβλίο, αφορά τις συγκρουσιακές δυνάμεις μεταξύ της επιθυμίας για ατομική ζωή και της ενσωμάτωσης-μεταξύ της παρόρμησης για αυτονομία και της ανάγκης για εξάρτηση που ενυπάρχουν σε κάθε άτομο. Με βάση αυτό το παράδοξο, η ομαδικότητα, ενώ προσδιορίζεται μέσα από την αντίθεση, δεν έρχεται σε σύγκρουση με την υποκειμενικότητα. *Αυτό που είναι σε σύγκρουση είναι η ανάγκη του ατόμου να βρίσκεται σε ομάδα και να κάνει σχέσεις, αλλά συνάμα να διατηρεί και την υποκειμενικότητά του.* Στο σημείο αυτό διαφαίνεται η διλημματική διάσταση της ομάδας: φέρνει το άτομο συνεχώς αντιμέτωπο με πρώιμες συγκρουσιακές διεργασίες (Bion, 1961). Αυτή είναι η τραγικότητα που βιώνει το άτομο μέσα στην ομάδα, όπως υποστηρίζει ο Alford (Alford, 1994).¹⁶

¹⁵ Για να αναπαραστήσει τις αλληλεπιδρώσες σχέσεις μέσα στην ομάδα, ο Foulkes εισήγαγε την έννοια της «μήτρας» όπου ενσωματώνεται η αρχή του «σχετίζεσθαι», της συνεκτικότητας και κάθε επικοινωνιακής διαδικασίας μέσα στην ομάδα. Την έννοια της μήτρας θα την αναλύσουμε στο επόμενο κεφάλαιο.

Ο De Marc (1991) εισήγαγε τον όρο «transposition» για να περιγράψει τον τρόπο με τον οποίο η ομάδα και τα μέλη της μπορούν να γίνουν αντιληπτά, όχι μόνο σαν αναπαραγωγή παλαιών σχέσεων, όπως στη μεταβίβαση, αλλά και ενός ολόκληρου συγχρόνου συλλογικού πλαισίου.

¹⁶ Βλ. Alford, 1994, σελ. 8. Ο Alford έχει γράψει ένα ενδιαφέρον βιβλίο με τίτλο *Group Psychology and Political Theory*, στο οποίο υποστηρίζει ότι η ομάδα και όχι το άτομο είναι η μονάδα γένεσης της κοινωνίας και το σημείο εκκίνησης για την κατανόηση της πολιτικής συμπεριφοράς των ανθρώπων.

Για να προστατεύσει την υποκειμενικότητά του, καταστρέφει τη μοναδική οντότητα μέσα στην οποία θα μπορούσε να την πραγματώσει. Ο άνθρωπος θα μπορούσε να είναι ένα «ζώο ομαδικό», χωρίς να είναι καταστροφικός. Είναι λογικά πιθανό· απλώς δεν είναι εμπειρικά εφικτό.

Bion – Protomental system και η ανάγκη για ομαδικότητα

Ο Bion, για να περιγράψει τα βασικά επίπεδα της πρωτογενούς σκέψης (protomental system, primitive mentality, basic assumptions, βλ. κατωτέρω υποκεφ. 4.2), εισήγαγε την έννοια του πρωτονοητικού (protomental) συστήματος, αναφερόμενος σε μια αδιαφοροποίητη κατάσταση στην οποία μπορεί να βρίσκεται η ομάδα και η οποία είναι άμεσα συνδεδεμένη με την ανάγκη του ατόμου για ομαδικότητα. Σύμφωνα με τον Miller (1998a), την ανάγκη αυτή ο Bion αρχικά την ερμήνευσε με όρους βιογενετικής, ως μια ενστικτώδη συμπεριφορά και λειτουργία του ανθρώπινου είδους ως «ομαδικού ζώου» (Bion, 1961, σελ. 91). Αργότερα τα φαινόμενα αυτά τα θεώρησε ως μετα-γενετικές κατασκευές και τα συνδέσε με τις απόψεις της σύγχρονης ψυχαναλυτικής σκέψης και τις απόψεις της Klein, καθώς και με τις πρώιμες άμυνες που αναπτύσσει το βρέφος για να αντιμετωπίσει το ψυχωτικό άγχος και τις πρώιμες οδυνηρές ασυνείδητες φαντασώσεις. Έτσι, η ταλάντευση μεταξύ της ατομικοποίησης και της ενσωμάτωσης στην ομάδα – μεταξύ της ενόρμησης να είναι κανείς ανεξάρτητος και της ανάγκης του ανήκειν – προσδιορίζεται από τη δυάδα μητέρα-βρέφος, στις διεργασίες αποχωρισμού και εξατομίκευσης, δηλαδή στην πάλη του ατόμου ενάντια στην ίδια του την ανάγκη για σχέσεις.

Ο Miller, υποστηρίζοντας τη βιογενετική άποψη για την ερμηνεία της ομαδικότητας (groupishness), έπειτα από συγκριτικές ανθρωπολογικές παρατηρήσεις σε ομάδες πιθήκων, πρότεινε ότι η groupishness είναι μέρος της ενστικτώδους συμπεριφοράς του βρέφους και αφορά την τάση του να συνδέεται με τα άλλα μέλη της ομάδας με στόχο την επιβίωση της ομάδας. Το κίνητρο της επιβίωσης της ομάδας μειώνει στο άτομο το φόβο της επιβίωσης και παράλληλα αποτελεί την αναγκαία συνθήκη για τεκνοποίηση και διατήρηση του είδους (Miller, 1998a, σελ. 47).

λεί και ή ευχέ- έσα σε ο απο- του την ληλεπι- αφετέ- υλλογι-

αν και ικειμε- ες, βρί- οπ, «εί- ς αυτές ομαδι- δεύτε- ο, αφο- ζώη και νάγκης αράδο- ν έρχε- κρουση χέσεις, ίο αυτό ο συνε- λ). Αυτή υποστη-

εισήγαγε ήτητας και αλύσουμε

πο με τον γή παλαι- πλαισίου. Group Psy- η μονάδα περιφοράς

Ακολουθώντας τον ορισμό «η ομάδα είναι σύνολο ατόμων σε αλληλεπίδραση», θέλουμε να τονίσουμε ότι η σχεσιακή φύση της ομάδας, ενώ φέρνει την ομάδα στο προσκήνιο κάθε ανάλυσης ή ερμηνευτικής διαδικασίας, δε θέτει σε αμφισβήτηση την υποκειμενικότητα του ατόμου. Το ότι δηλαδή δίνουμε προτεραιότητα στις διεργασίες και στο τι συμβαίνει μέσα στην ομάδα, άρα και στις σχέσεις των ατόμων μέσα στην ομάδα, δε σημαίνει ότι εξαφανίζεται το άτομο. Στις διαπροσωπικές σχολές ψυχανάλυσης, δίνεται σημασία στο τι συμβαίνει ανάμεσα στα άτομα, με τη διαφορά ότι, όπως θα υποστηρίξουμε παρακάτω, η οντολογική προτεραιότητα στη γένεση των συναισθημάτων και η βαρύτητα της ανάλυσης δίνονται στις διεργασίες που συντελούνται μέσα στην ομάδα και, μέσα από αυτό, στο τι συμβαίνει στο άτομο και στις διαπροσωπικές του σχέσεις.

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να γίνει μια σημαντική διευκρίνιση: η προτεραιότητα που δίνουμε στην ομάδα, εν αντιθέσει προς το άτομο, για την ανάλυση των ομαδικών φαινομένων δε συνεπάγεται ότι η ομαδική ψυχολογία είναι εναλλακτική ως προς την ατομική ψυχολογία. Θα πρέπει μάλλον να την εννοήσουμε ως την πιο εκλεπτυσμένη έκφραση για την ερμηνεία και την κατανόηση του υποκειμένου. Όπως αναφέρει ο Bion:

... Η προφανής διαφορά μεταξύ της ομαδικής και της ατομικής ψυχολογίας είναι μια ψευδαίσθηση που παράγεται από το γεγονός ότι η ομάδα παρέχει ένα κατανοητό πεδίο μελέτης για ορισμένες πτυχές της ατομικής ψυχολογίας, και με αυτό τον τρόπο φέρνει στο προσκήνιο φαινόμενα που φαίνονται ξένα σε έναν παρατηρητή ο οποίος δεν έχει εξοικειωθεί με τη χρήση της ομάδας (Bion, *Experiences in Groups*. New York: Basic Books, 1961, σελ. 133-134).¹⁷

Ορισμένοι σχεσιακοί ομαδικοί αναλυτές τονίζουν ότι δεν είναι η πόλωση μεταξύ του ατομικού και του κοινωνικού που χρειάζεται διερεύνηση. Αυτό που απαιτείται είναι ο επαναπροσδιορισμός της έννοιας της ατομικότητας μέσα από μια πρωτίστως σχεσιακή προσέγγιση (Grotstein, 2003).¹⁸

¹⁷ Μετάφραση της συγγραφέως.

¹⁸ Ο Grotstein αναφέρεται σε νευροβιολογικές έρευνες που διεξήχθησαν από τους Sperry (1969) και τους συνεργάτες του, Gazzaniga και LeDoux (1978), και αργότερα από τον LeDoux (1998), οι οποίες υποστήριξαν την ύπαρξη ασυνείδητων διεργασιών και μπορούν να αποτελέσουν τη βάση για τον επαναπροσδιορισμό της έννοιας της ατομικότητας μέσα από μια κυρίως σχεσιακή σκοπιά. Σχετικά με τις έρευνες του LeDoux και την έννοια του ασυνείδητου μέσα από τη γνωστική ψυχολογία, βλ. Ντάβου (2000), σελ. 166.

γλεπί-
 ο φέρ-
 οσίας,
 δηλα-
 χ στην
 νει ότι
 ίνεται
 ως θα
 η των
 γασίες
 βαίνει

ιση: η
 ο, για
 κή ψυ-
 πρέπει
 ην ερ-
 π:

ολογίας
 αρέχει
 ψυχολο-
 φαίνο-
 ι χρήση
 61, σελ.

ιόλωση
 η. Αυτό
 ιότητας

ος Sperry
 / LeDoux
 αποτελέ-
 α κυρίως
 μέσα από

Επίσης, η έννοια της ομαδικότητας θα πρέπει να διαχωριστεί από την έννοια της «ομαδικής ψυχής», της κατάστασης εκείνης όπου, σύμφωνα με τους πρώτους θεωρητικούς των ομάδων, τους Le Bon (1895) και McDougall (1920), η ατομικότητα χάνεται και το άτομο καθίσταται μια κατευθυνόμενη ύπαρξη μέσα σε μια υπνωτισμένη ομάδα.¹⁹ Ακόμα κι όταν ο Freud υποστηρίζει ότι η ψυχολογία των ομάδων είναι η αρχαιότερη ανθρώπινη ψυχολογία, δεν αναφέρεται στην «ομαδική ψυχή» ή σε οποιαδήποτε άλλη ιδιότητα των ομάδων. Υποστηρίζει ότι, επειδή οι άνθρωποι, άνδρες-γυναίκες, έχουν μεγαλώσει σε ομάδες, οι ψυχολογικές αντιδράσεις και οι συμπεριφορές που αναπτύσσονται στην παρουσία του «Άλλου» έχουν ιδιαίτερη σημασία. Κατά συνέπεια θα πρέπει να είμαστε ιδιαίτερα προσεκτικοί για τους κινδύνους που ελλοχεύουν όταν αποδίδουμε μυστηριώδεις δυνατότητες στην «ομάδα ως όλον» και στην «ομαδική ψυχή» ή στο «ομαδικό πνεύμα». Διότι πρέπει να λαμβάνουμε υπόψη αφενός τα χαρακτηριστικά, τις συγκινησιακές ή νοητικές λειτουργίες των υποκειμένων που αποτελούν την ομάδα, και αφετέρου τις σχέσεις μεταξύ των μελών των ομάδων, καθώς και τις αλληλεπιδραστικές δυνάμεις που αναπτύσσονται ως απόρροια αυτών των σχέσεων. Σύμφωνα με τον Bion, η έννοια του ομαδικού πνεύματος (group mentality) δεν αποτελεί μια μυστηριώδη δύναμη, αλλά αναφέρεται στον τρόπο με τον οποίο τα μέλη αποδίδουν στην ομάδα παρορμήσεις και επιθυμίες για τις οποίες δε θέλουν να έχουν την ευθύνη.²⁰

2. Ο FREUD ΚΑΙ Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΟΜΑΔΙΚΟΤΗΤΑΣ

«Η ψυχολογία των ομάδων είναι η πιο παλιά μορφή ψυχολογίας της ανθρώπινης ύπαρξης· αυτό που έχουμε ορίσει ως ατομική ψυχολογία, παραμελώντας όλα τα ίχνη ομάδας, έχει εμφανιστεί έκτοτε στο προσκήνιο μόνο από την παλιά ψυχολογία της ομάδας».

Freud, 1921 [1959], σελ. 55²¹

Τα βασικά κείμενα του Freud τα οποία ασχολούνται με τα θέματα των ομάδων είναι τα εξής: *Τοτέμ και Ταμπού* (1913), *Ομαδική Ψυχολογία και*

¹⁹ Βλ. παρακάτω: 1.2.

²⁰ Βλ. Bion, 1961, *Experiences in Groups*, σελ. 50-53.

²¹ Μετάφραση της συγγραφέως.

ανάλυση του *Εγώ* (1921), και *Ο πολιτισμός πηγή δυστυχίας* (1930). Τα κείμενα αυτά δείχνουν ότι, αν και ο Freud δε θεωρείται θεωρητικός της ομάδας, οι απόψεις του για το άτομο, την κοινωνία και τις οργανωτικές δυναμικές έχουν χρησιμοποιηθεί ως βάσεις για την ανάπτυξη της ομαδικής ανάλυσης και ψυχοθεραπείας. Μάλιστα δε πολλοί αναλυτές, αναφερόμενοι στη συνεισφορά του Freud στην ομαδική ανάλυση, υποστηρίζουν ότι ήταν πρόθυμος, στο συγκεκριμένο πλαίσιο ανάπτυξης της κοινωνικοψυχολογικής σκέψης της εποχής του, όχι μόνο να αμφισβητήσει αλλά και να αρνηθεί τη διχοτομία μεταξύ ατομικής και ομαδικής ψυχολογίας. Ο ίδιος ο Freud αναφέρει ότι κάθε άτομο αποτελεί το συστατικό μέρος πολυάριθμων ομάδων, δεσμεύεται ποικιλοτρόπως από ταυτόσεις και έχει δομήσει το *Ιδεώδες του Εγώ* πάνω σε διάφορα είδη προτύπων (Freud, 1921 [1955], σελ. 101).

Παρά την πληθώρα των αναφορών στο έργο του Freud, πολλοί από τους ψυχαναλυτές, συμπεριλαμβανομένης της Anna Freud, που τον ακολούθησαν, δεν έδωσαν την πρέπουσα σημασία στις ιδέες του Freud για τις ομάδες. Ακόμα και οι πρώτοι ομαδικοί θεραπευτές οι οποίοι στην Αμερική, τη δεκαετία 1930-1940, άρχισαν να χρησιμοποιούν τις ομάδες ως μέσο θεραπείας έδιναν ελάχιστη σημασία στα θέματα της ψυχοδυναμικής των ομάδων. Όπως αναφέρουν διάφοροι αναλυτές, ο Freud την εποχή εκείνη δεν τόνιζε ιδιαίτερα τη σημασία που αποδίδουμε σήμερα στη διάκριση μεταξύ ατομικής και ομαδικής θεωρίας, ενώ πάντα θεωρούσε ότι η σχέση ατόμου και οικογενειακής ομάδας αποτελεί το κίνητρο της όποιας συμπεριφοράς (Fraher, 2004).

Ο Scheidlinger (1983) αναφέρεται σε διάφορους παράγοντες οι οποίοι ενδεχομένως να συντέλεσαν στη μειωμένη σημασία που έδωσαν οι ψυχαναλυτές την εποχή εκείνη στις ομάδες και στη δυναμική τους – όπως, π.χ., το γεγονός ότι η ομαδική θεραπεία ως θεραπευτική διαδικασία ήταν νεοπαγής, ότι οι αναλυτικοί θεραπευτές ήταν κυρίως κλινικοί χωρίς γνώσεις της ψυχοκοινωνιολογικής θεωρίας και έρευνας, η ευρεία απήχηση που είχαν τότε οι απόψεις περί της ατομικής ψυχολογίας και ψυχοπαθολογίας, καθώς και το σχετικά όψιμο ενδιαφέρον των ψυχαναλυτών για τα προβλήματα όσον αφορά την ψυχολογία του *Εγώ* και τις σχέσεις του ατόμου με το περιβάλλον του.

Ο Moscovici στο άρθρο του «The return of the Unconscious» (1993) περιγράφει την ανακάλυψη του ασυνειδήτου (ως την πιο σημαντική ανακάλυψη στην ιστορία της ψυχολογίας και την πιο μεγάλη συνεισφορά στην

Γα κεί-
 ρς ομά-
 ιές δυ-
 αδικής
 ερόμε-
 ουν ότι
 ικοψυ-
 και να
 Ο ίδιος
 ωάριθ-
 ιομήσει
 [1955],

πό τους
 λούθη-
 ρς ομά-
 ρική, τη
 ο θερα-
 ον ομά-
 ινή δεν
 μεταξύ
 ατόμου
 ιφοράς

ι οποίοι
 ψυχανα-
 π.χ., το
 νεοπα-
 σεις της
 ν είχαν
 ίας, κα-
 λήματα
 το περι-

993) πε-
 ανακά-
 ρά στην

παγκόσμια πολιτισμική πραγματικότητα). Ωστόσο στο ίδιο άρθρο αναφέ-
 ρεται στη γενικότερη απουσία των ιδεών του Freud, αλλά και των Le Bon
 και McDougall όσον αφορά τη συμπεριφορά του ατόμου στην ομάδα και
 τη συγκρότηση της κοινωνίας που παρατηρείται στα κείμενα της Κοινω-
 νικής Ψυχολογίας. Υποστηρίζει ότι πίσω από αυτή την αμέλεια βρίσκεται
 μια προφανής δυσκολία σύνδεσης των θεωρητικών με την εξέχουσα
 φυσιολογία του Freud, ο οποίος τελικώς αντιμετωπίζεται είτε σαν ένας
 μελετητής της συμπεριφοράς της μάζας είτε σαν μια ιστορική μορφή της
 Ψυχολογίας.

Από την άλλη, στην Ευρώπη την εποχή που έζησε ο Freud, παράλλη-
 λα με το ενδιαφέρον που παρατηρούνταν για τα αναδυόμενα αντικείμενα
 της Κοινωνιολογίας, της Ανθρωπολογίας και, στη συνέχεια, της Ψυχολο-
 γίας, παρουσιάζεται ένα αυξανόμενο ενδιαφέρον για θέματα όπως η αστι-
 κοποίηση, η βιομηχανοποίηση, ο σοσιαλισμός, ο φασισμός, η δημοκρατία
 και έπειτα ο κοινοτισμός (Nye, 1975). Με άλλα λόγια, ήταν ολοφάνερο το
 ενδιαφέρον για την κατανόηση της συμπεριφοράς των πολιτικών και κοι-
 νωνικών ομάδων, καθώς και των θεμάτων σχετικά με ζητήματα επίδρασης
 των ομαδικών και δι-ομαδικών συγκρούσεων. Ο Freud με το έργο του πά-
 νω στις ομάδες φαίνεται ότι ανταποκρίθηκε στο ενδιαφέρον αυτό. Σχεδόν
 ογδόντα χρόνια μετά την πρώτη του έκδοση, το έργο του *Ομαδική Ψυχο-
 λογία και ανάλυση του Εγώ* αποτελεί μια σημαντική συνεισφορά στην ψυ-
 χαναλυτική θεωρία των οργανισμών και των ομάδων. Όπως υποστηρίζε-
 ται από πολλούς μελετητές του έργου του Freud, το κείμενο αυτό, πέρα
 από την ψυχαναλυτική κοινότητα, φαίνεται ότι άσκησε σημαντική επίδρα-
 ση και σε φιλοσόφους της εποχής –π.χ., στη Σχολή της Φρανκφούρτης–,
 κοινωνιολόγους, όπως τους Mitscherlich στη Γερμανία, τον Moscovici στη
 Γαλλία, τον Lash στην Αμερική, αλλά επιπροσθέτως επηρέασε και πολ-
 λούς σημαντικούς συγγραφείς του εικοστού αιώνα, όπως, λόγου χάρη, τον
 Elias Canetti.²²

«Τοτέμ και Ταμπού» – Η ομάδα ως παλινδρομικό φαινόμενο

Στο πρώτο του έργο *Τοτέμ και Ταμπού* (1912), ο Freud, μέσα από το μύ-
 θο της πρωτογενούς ορδής και του αρχαϊκού ή αρχέγονου πατέρα που

²² Σύμφωνα με τον Kernberg, η σύλληψη του βιβλίου του Elias Canetti, *Μάζα και Εξουσία*
 (1960), προοδίδει την άμεση επιρροή του έργου του Freud. Βλ. σχετικά Kernberg (1998, σελ. 36-47).

δολοφονείται από τα αρσενικά παιδιά του, προτείνει μια ερμηνεία για τις απαρχές του πολιτισμού, σκιαγραφώντας τις αρχέγονες κοινωνικές σχέσεις μέσα από τη σύνδεση νευρωτικού υλικού με τις πρώιμες εμπειρίες.²³ Αντλώντας στοιχεία μέσα από τις ανθρωπολογικές μελέτες της εποχής και τη θεωρία του Darwin για την πρωτογενή μορφή της κοινωνίας,²⁴ ισχυρίστηκε ότι η «πρωτογενής ορδή» και οι πρωτογενείς κοινωνικές σχέσεις άφησαν ανεξίτηλα ίχνη στην ανθρώπινη ιστορία και ψυχή.

Η ομάδα εμφανίζεται σ' εμάς ως μια αναγέννηση της πρωτογενούς ορδής. Έτσι όπως ο πρωτόγονος άνθρωπος διατηρείται δυνητικά σε κάθε άτομο, το ίδιο και η πρωτογενής ορδή μπορεί να αναδημιουργηθεί μέσα από οποιαδήποτε τυχαία συλλογικότητα· από τη στιγμή που τα άτομα συνηθίζουν να βρίσκονται κάτω από την κυριαρχία ομαδικών σχηματισμών, η αναβίωση της πρωτογενούς ορδής μπορεί να είναι συχνά αναγνωρίσιμη (Freud, 1921, σελ. 155).²⁵

Σύμφωνα με τον ψυχαναλυτικό μύθο, αρχηγός της «πρωτογενούς ορδής», η οποία κατά Freud «αντιστοιχεί σε μια κατάσταση παλινδρόμησης σε πρωτογενείς ψυχικές διαδικασίες» (Freud, 1921, σελ. 155), είναι ο βίαιος δυνάστης και μισητός πατέρας, ο οποίος, χωρίς ο ίδιος να εκδηλώνει οποιαδήποτε συναισθηματική αδυναμία ή ανάγκη, εκδιώκει τους γιους του και ιδιοποιείται όλες τις γυναίκες της ομάδας με μοναδικό σκοπό τη σεξουαλική ικανοποίηση. Και παρότι κανένας δεν μπορεί να τον νικήσει, τα εκδιωχθέντα αδέρφια επαναστατούν και μαζί δολοφονούν και τρώνε τον πατέρα. Αυτή η τοτεμική μετάληψη εξιδανικεύει τον πατέρα και υλοποιεί την ταύτιση με τον ισχυρό πρόγονο. Στη συνέχεια η πρωτόγονη κοινωνία ορίζει ένα υποκατάστατο του νεκρού πατέ-

²³ Η Dominique Bourdin παρατηρεί ότι για να κατανοήσει κανείς το *Τοτέμ και Ταμπού* πρέπει να λάβει υπόψη ότι τα κείμενα αυτά γράφτηκαν εσπευσμένα και με χαρακτήρα πολεμικής μέσα από την επιθυμία του Freud να αντιταχθεί στις ιδέες του Jung για τα πολιτιστικά σύμβολα που συγκροτούν ένα συλλογικό ασυνείδητο. Έτσι, ο Freud στη γιουνγκιανή ανάλυση της συλλογικής ιστορίας, όπου τα σύμβολα πολλαπλασιάζονται χωρίς τάξη και λογική, αντιπαραθέτει τον πρωταρχικό φόνο ως μια ενοποιητική ερμηνεία. Βλ. Bourdin (2005), *Η Ψυχανάλυση από τον Φρόυντ ως τις μέρες μας*. Επιστημονική επιμέλεια: Θανάσης Τζαβάρας, εκδ. Κριτική, σελ. 139-148.

²⁴ Ο Darwin στο έργο του *The Descent of Man* (1871) παρατήρησε ότι η πρωτογενής μορφή της ανθρώπινης κοινωνίας πρέπει να είχε τη μορφή της «ορδής», αναφερόμενος σε μια μικρή ομάδα η οποία πιθανώς διοικούνταν από ένα ισχυρό αρσενικό.

²⁵ Μετάφραση της συγγραφέως (Freud, 1921, σελ. 155).

για τις
ές σχέ-
ιρίες.²³
χής και
ισχυρί-
σχέσεις

ς ορδής.
ίθε άτο-
έσα από
σνηθί-
σμών, η
ωρίσιμη

ούς ορ-
/δρόμη-
55), εί-
διος να
κδιώκει
μοναδι-
μπορεί
ζί δολο-
κινεύει
τη συνέ-
νύ πατέ-

σι Ταμπού
ήρα πολε-
ιολιτιστικά
ιανή ανά-
ιαι λογική,
05), Η Ψυ-
λάρας, εκδ.

νής μορφή
: μια μικρή

ρα με τη μορφή του τοτεμικού ζώου, το οποίο γίνεται «ταμπού» και απαγορεύονται ο φόνος και η βρώση του. Μέσα από αυτή την απαγόρευση τα αδέρφια προσπαθούν να εξουδετερώσουν τον αρχικό φόνο, ενώ συνάμα θεμελιώνεται μια νέου τύπου κοινωνία η οποία στηρίζεται στην ηθική και στο νόμο. Η αιμομειξία, η οποία αρχικά είχε απαγορευθεί με βία από τον πατέρα, πρέπει τώρα να απαγορεύεται από το νόμο που επιβάλλεται από τα αδέρφια, τα οποία όμως εξακολουθούν να λειτουργούν με βάση την αρχέγονη υπακοή προς τον πατέρα. Εξαιτίας της ασυνείδητης ενοχής, οι γιοι αντικαθιστούν το νόμο του πατέρα με τον τοτεμικό νόμο. Μέσα από αυτό τον καινούργιο νόμο, που συμβολίζει το νόμο του πατέρα, κανένας δεν μπορεί να σκοτώσει ένα μέλος της φυλής του και να του πάρει τη γυναίκα. Έτσι διαφυλάσσεται η συνοχή της ομάδας και προστατεύεται από τους εσωτερικούς ανταγωνισμούς, ενώ η επιθετικότητα μεταφέρεται προς τα έξω.

Όπως είναι φανερό από τα παραπάνω, για τον Freud, η ανθρωπότητα κατά τη γένεσή της ως ανοργάνωτη δομή υποτάσσεται στην κυριαρχία του ισχυρότερου, του αρχηγού της ορδής, ο οποίος δε θέλει να μοιραστεί την εξουσία με κανέναν. Όμως ο φόνος του αρχηγού δεν είναι τόσο απελευθερωτικός όσο θα εύχονταν οι επίγονοι, διότι, αντί να έχει ως αποτέλεσμα την ελεύθερη έκφραση των ενορμήσεων, γεννά ταυτόχρονα ενοχή και συμμαχίες. Ενοχή, γιατί, παρόλο που οι επίγονοι συνεργούν ή εύχονται το θάνατο του αρχηγού, μετά το θάνατο ο αρχηγός δεν προκαλεί φόβο ή μίσος, αλλά θαυμασμό και σεβασμό για τη δύναμή του. Συμμαχία, γιατί με κοινό συναίσθημα την ενοχή, κανένας γιος δε θέλει να πάρει τη θέση του πατέρα, κατά συνέπεια η μόνη διέξοδος είναι να συμμαχήσουν και έτσι να απαγορεύσουν αμοιβαία κάθε έκφραση επιθετικότητας ή ανταρσίας (Bourdin, 2005). Κατά τους Anzieu και Martin (1968), αυτός ο ψυχαναλυτικός μύθος αντανακλά παράγοντες που διέπουν τις ανθρώπινες σχέσεις, όπως την αμφιθυμία για τον πατέρα, αλλά κατ' επέκταση κάθε μορφή ηγεσίας, την εξιδανίκευση (θεοποίηση, λατρεία) του πατέρα-ηγέτη, την ταύτιση της πλήρους μεταμέλειας με οποιαδήποτε μορφή εξουσίας, τη συνεχή προσπάθεια συγκρότησης μιας δημοκρατικής εξουσίας, την ιδιότητα του κοινού γεύματος όπου επιτρέπεται η ταύτιση με το μνημονευόμενο πρόσωπο, ενώ ταυτόχρονα κατευνάζονται τα συναισθήματα ενοχής και η ομάδα ενώνεται για την κοινή δράση. Ο Kernberg (1998), αντίστοιχα, αναφέρει ότι σε μικρές και μεγάλες ομάδες κάθε εξιδανικευμένος ηγέτης αναπαριστά και τον οιδιπόδειο ήρωα, ο οποίος έχει σκοτώσει τον πατέρα

του, αλλά και τη συμμαχία των επιγόνων. Συμβολίζει επίσης τον πατέρα και το νόμο του, στον οποίο υπακούει κάθε ορδή μέσα από την ασυνείδητη ενοχή για την πατροκτονία.

Κοινωνικοί δεσμοί μέσα από τις λιβιδινικές δυνάμεις

Είναι φανερό ότι για τον Freud κάθε μορφή κοινωνικής οργάνωσης και σεβασμού του νόμου βασίζεται στην πατρική εξουσία. Στο δεύτερο έργο του, *Ομαδική Ψυχολογία και ανάλυση του Εγώ*, ο Freud υποστηρίζει πως η κοινωνική δομή υπάρχει σε όλες τις οργανωμένες ομάδες που βρίσκονται κάτω από κάποιον ηγέτη ο οποίος ασκεί επιρροή στην ομάδα και συνεισφέρει στη σταθερότητα και στην επιβίωσή της. Και ενώ στο *Τοτέμ και Ταμπού* συνδέει νευρωτικό υλικό από την πρώιμη περίοδο της παιδικής ηλικίας με το οιδιπόδειο σύμπλεγμα και το μύθο της πρωτογενούς ορδής, στην *Ομαδική Ψυχολογία και ανάλυση του Εγώ* για τις ομάδες επεξεργάζεται, μέσα από μύθους και μελέτες περιπτώσεων, τη σύνδεση του οιδιποδείου με τις λιβιδινικές σχέσεις που αναπτύσσονται στις ομάδες.

Όπως υποδεικνύει και ο τίτλος, το παραπάνω βιβλίο είναι ταυτόχρονα μια αναφορά στη δημιουργία της ομάδας με βάση την ατομική ψυχολογία, ενώ παράλληλα παραπέμπει στο φροϋδικό μοντέλο για την ψυχοσεξουαλική ανάπτυξη του ατόμου. Το έργο του σχετικά με την ομαδική ψυχολογία ξεκινά με την έμφαση «Εξαρχής η ατομική ψυχολογία... είναι ταυτόχρονα και κοινωνική ψυχολογία» (Freud, 1921, σελ. 69).²⁶

Έτσι, ο Freud, στο κείμενο αυτό, με τις αναφορές και την κριτική του στα έργα τριών κυρίως συγγραφέων, στον Le Bon, *Psychologie des foules* (1895), στον Trotter, *Instincts of the Herd in Peace and War* (1916), και στον McDougall, *The Group Mind* (1920), ανέπτυξε τις προσωπικές του απόψεις για τη μάζα και τα πλήθη, αναλύοντάς τα κυρίως ως πρωτογενείς οργανισμούς οι οποίοι μπορούν να αποτελέσουν αιτίες παλινδρόμησης για τα άτομα.

Ο Le Bon, βασίζοντας τα συμπεράσματά του στις μελέτες για τη Γαλλική Επανάσταση, έθεσε τρεις αξιωματικές αρχές που διέπουν την «ομαδική ψυχή». Η μία αφορά την αίσθηση του «ακατανίκητου», που επιτρέπει

²⁶ Μετάφραση της συγγραφέως (Freud, 1921, σελ. 69).

τατέρα
είδητη

στα άτομα μέσα στο πλήθος να εκδηλώνουν συμπεριφορές οι οποίες σε άλλες περιπτώσεις θα τιμωρούνταν ως παραβάσεις. Η δεύτερη αφορά την κατάσταση «υποβολής», όπου τα άτομα μιας ορδής υπόκεινται στην υποβολή ενός χαρισματικού αρχηγού. Και η τρίτη αφορά τη δημιουργία μιας μεταδοτικής ατμόσφαιρας («contagion»), η οποία κινητοποιεί τα μέλη της ομάδας, ώστε να συμπεριφέρονται σαν μία οντότητα, ανεξάρτητα από τα ατομικά πιστεύω ή ενδιαφέροντα.

της και
το έργο
ζει πως
ζρίσκο-
ίδα και
πο *Το-*
οδο της
ρωτογε-
ις ομά-
τη σύν-
ται στις

Ο Freud, καίτοι άσκησε ανστηρή κριτική στο έργο και τη συνεισφορά του Le Bon,²⁷ εντούτοις αποδέχθηκε την ιδέα ότι διάφορες ασυνείδητες διεργασίες διέπουν τη συμπεριφορά της μάζας και του όχλου, ότι η ηθική των ατόμων στη μάζα διαφέρει από την ηθική του κάθε ατόμου χωριστά. Μέσα στη μάζα το άτομο είναι ικανό να επιδείξει επικίνδυνη και καταστροφική συμπεριφορά, αλλά και να προβεί σε πράξεις μεγάλης ανιδιοτέλειας. Σε αντίθεση με τον Le Bon, ο οποίος υποστήριξε ότι μέσα σε ένα πλήθος οι ατομικές διαφορές καταργούνται και αντικαθίστανται από άτομα με ενός «μέσου όρου χαρακτήρα», καθώς και ότι το πλήθος λειτουργεί απλώς σαν ένα υπνωτισμένο υποκείμενο, ο Freud υποστήριξε ότι η ατομικότητα θυσιάζεται για την επίτευξη της αρμονίας κάτω από την αρχή της *αγάπης* (για τους άλλους).²⁸

όχρονα
ολογία,
σεξουα-
ψυχολο-
ι ταυτό-

Οι εκδοχές του Freud για την ερμηνεία του «όχλου», αλλά και του Le Bon, υπονοούν μια κατάσταση όπου επικρατούν η αδιαλλαξία, η «αποχαλίωση» των ενορμήσεων, μια κατάσταση όπου τα άτομα είναι έτοιμα να εκφράσουν καταστροφικές, ενστικτώδεις συμπεριφορές οι οποίες σε ατομικό επίπεδο είναι καταπιεσμένες. Μια κατάσταση όπου επικρατούν η έλλειψη κριτικής, η επιβολή και η υποκίνηση από τον εκάστοτε αρχηγό – μια προσωρινή κατάργηση του Υπερεγώ υπέρ ενός δεσμού τύπου ύπνωσης (Bourdieu, 1999). Κατά τον Freud, απλώς και μόνο η σύνδεση του ατό-

ική του
es joules
και στον
ου από-
νείς ορ-
σης για

²⁷ Ο Gustave Le Bon (1841-1931), θεωρούμενος στην εποχή του ως εκλαϊκευτής των επιστημών, έγινε γνωστός για το βιβλίο του *La Psychologie des Foules*, στα αγγλικά γνωστό ως *The Crowd*, το οποίο εκδόθηκε το 1895 και χαρακτηρίστηκε ως «το βιβλίο με τη μεγαλύτερη επιρροή στο χώρο της κοινωνικής ψυχολογίας» (Allport, 1924). Συντηρητικός στις πολιτικές του πεποιθήσεις, πολέμιος του δημοκρατικού σοσιαλισμού, φαίνεται να επηρέασε την πολιτική και στρατιωτική ελίτ. Το έργο του πηγήριε ο πιο γνωστό στον Χίτλερ και στον Μουσολίνι (βλ. Nye, 1973, σελ. 177-179). Ο Le Bon υπήρξε ο πιο γνωστός από μια ομάδα θεωρητικών της μάζας, με πιο πρόσφατους τους Moscovici (1985) και Van Ginneker (1992). Όπως υποστηρίζουν πολλοί, οι πιο πρόσφατες θεωρίες περί ολοκληρωτισμού έχουν αναδυθεί, τουλάχιστον εν μέρει, με βάση την απέχθεια προς τις αδυναμίες και τη συμπεριφορά του όχλου, που κατέδειξαν οι διανοητές στις αρχές του εικοστού αιώνα (Nye, 1973).

²⁸ Μετάφραση από «ihnen zu Liebe» (Freud, 1921, σελ. 92).

τη Γαλ-
ιν «ομα-
πιτρέπει

μου με μια ομάδα είναι συνυφασμένη με συναισθήματα παλινδρόμησης σε πρωτογενείς διαδικασίες.²⁹

Ο Freud, θεωρώντας δεδομένες τις καταστροφικές τάσεις του ανθρώπινου είδους, εννόησε τον άναρχο όχλο ως τον ιδανικό τόπο για την εκδήλωση των απωθημένων ενορμήσεων. Ο όχλος δεν έχει όρια, και για τον όχλο όλα είναι δυνατά, ενώ από την άλλη ο όχλος δεν μπορεί να επιβιώσει επί μακρόν. Απλώς επιτρέπει μια ενστικτώδη φυγή στην ανθρώπινη περιπέτεια, η οποία μπορεί να επιτευχθεί μέσα από την ικανότητα του ατόμου για παλινδρόμηση, με τον ίδιο τρόπο που το άτομο μπορεί να έχει την ικανότητα να πιστεύει ταυτόχρονα σε αντίθετες αλήθειες – μια πρωτογενής διαδικασία. Γι' αυτό και η ύπαρξη του ατόμου μέσα στο πλήθος μπορεί να αυξήσει την ικανότητά του για πράξεις αλτρουισμού, όμως πολύ εύκολα μπορεί να προκαλέσει και την έκφραση άγριας-επιθετικής συμπεριφοράς.

Ο Freud στο ίδιο κείμενο για τις ομάδες, εκτός από τον Le Bon, αναφέρθηκε και στις ιδέες του McDougall για την οργάνωση και την αποτελεσματικότητα των ομάδων. Ο McDougall στο έργο του *The group mind* (1920) διεύρυνε τις έννοιες του Le Bon περί «ομαδικής ψυχής»,³⁰ υποστηρίζοντας ότι η παλινδρόμηση που συντελείται μέσα στις ομάδες μπορεί να αποφευχθεί μέσα από την οργάνωση. Υποστήριξε ότι επειδή οι μη οργανωμένες ομάδες είναι συναισθηματικές, παρορμητικές και κατευθυνόμενες, η οργάνωση, η συνέπεια και η εσωτερική ιεραρχία προωθούν την επιβίωση στις ομάδες. Για τον McDougall, οι σχέσεις των μελών στις ομάδες θα πρέπει να βασίζονται στους κοινούς σκοπούς και στο έργο που καλούνται να διεκπεραιώσουν τα μέλη της, το οποίο βέβαια πρέπει να σχετίζεται με τις λειτουργίες της.³¹ Όσο μεγαλύτερος είναι ο βαθμός αυτής της ψυχικής ομογενοποίησης, τόσο πιο έτοιμα είναι τα άτομα να δημιουργήσουν ψυχολογικές ομάδες και τόσο πιο έκδηλη είναι η πραγμάτωση του «ομαδικού

²⁹ Σύμφωνα με τον Freud, σε μια ομάδα το άτομο βρίσκεται σε τέτοιες συνθήκες οι οποίες του επιτρέπουν να αποβάλλει τις κατεσταλμένες ασυνειδήτες ενορμήσεις. Τα καινούργια χαρακτηριστικά που παρουσιάζει στην πραγματικότητα είναι εκδηλώσεις του ασυνειδήτου όπου έχει συμπιεστεί κάθε κακή προδιάθεση του ατόμου (Freud, 1921, σελ. 74).

³⁰ Η έκφραση «the group mind» μεταφράζεται άλλοτε ως «ομαδική ψυχή» και άλλοτε ως «ομαδικό πνεύμα».

³¹ Η σαφής διαφοροποίηση μεταξύ της οργανωμένης και της μη οργανωμένης ομαδικής συμπεριφοράς είχε σημαντικές συνέπειες για τη θεωρία των ομάδων και εφαρμόστηκε στη συγκρότηση ομάδων χωρίς αρχηγό κατά την περίοδο του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου. Βλ. Trist (1985), Fraher (2004, σελ. 30).

σης σε

θρώπι-
/ εκδή-
για τον
βιώσει
η περι-
πτόμου
ην ικα-
ογενής
ρει να
εύκολα
φοράς.
ναφέρ-
λεσμα-
(1920)
ίζοντας
ποφευ-
ωμένες
ς, η ορ-
αβίωση
ίδες θα
λούνται
ζεται με
ρυχικής
ν ψυχο-
ιαδικού

οι οποίες
για χαρα-
όπου έχει

έλλοτε ως

ιδικής συ-
ε στη συ-
έμου. Βλ.

πνεύματος».³² Σε μια τέτοια κατάσταση οργάνωσης περιτέλλεται η ατομικότητα, το άτομο χάνει την κριτική του ικανότητα, ενώ αυξάνονται ο ενθουσιασμός, η πίεση και ο καταναγκασμός να πετύχουν όλοι τον ίδιο σκοπό και να βρίσκονται σε αρμονία. Στη συνέχεια ο McDougall εισάγει μια σειρά από αρχές οι οποίες, όταν εφαρμοστούν, διαφοροποιούν μια οργανωμένη από μια ανοργάνωτη απλή ομάδα, ενώ συγχρόνως μειώνουν τις ψυχολογικές αδυναμίες της ομάδας.^{33,34} ❁

Ως προς την οργάνωση και την παραγωγικότητα, υποστηρίζεται ότι ο Freud, σε αντίθεση με τον McDougall, υπέδειξε ότι η ομάδα μπορεί να λειτουργήσει παραγωγικά μόνο αν της προσδώσουμε τα χαρακτηριστικά του ατόμου και τη θεωρήσουμε «ως εάν» ήταν ένα άτομο. Στο σημείο αυτό, θα μπορούσαμε να πούμε ότι ο Freud βλέπει την ομάδα περισσότερο ως «όλον», με χαρακτηριστικά και αντιδράσεις «ως εάν» ήταν η ομάδα ένα άτομο. Κατά συνέπεια, μόνο όταν η ομάδα έχει τα χαρακτηριστικά του ατόμου μπορεί να λειτουργήσει με δημιουργικό τρόπο, επειδή μόνο το άτομο μπορεί να είναι ελεύθερο και δημιουργικό.

Ο Freud χρησιμοποίησε δύο παραδείγματα θεσμών υψηλής οργάνωσης, την Καθολική Εκκλησία και το στρατό, στους οποίους είναι εξαιρετικά εμφανείς οι συνεκτικοί δεσμοί των μελών με τον αρχηγό και των μελών μεταξύ τους. Στο εσωτερικό τους οι ομάδες αυτές αποτελούν κοινότητες στις οποίες επικρατούν η αγάπη και η ανεκτικότητα, ενώ προς τα έξω εκδηλώνουν ωμή βία και αγριότητα. Οι αρχηγοί, οι συμβολικοί πατέρες των ομάδων αυτών, αγαπούν ισότιμα όλα τα μέλη. Αυτή η φαντασίωση της ίσης αγάπης των μελών μεταξύ τους ενώνει τα μέλη σε μια αδελφότητα – εν Χριστώ αδελφοί ή σύντροφοι εν όπλοις.

Είναι φανερό λοιπόν ότι ο Freud –κρίνοντας αυστηρά τις ιδέες του Le Bon για τις δυνάμεις υποβολής που συντελούν στις αλλαγές τις οποίες βιώνει το άτομο μέσα στην ομάδα και του McDougall για την οργάνωση στις ομάδες– ουσιαστικά ερμήνευσε την πρωτόγονη και συγκινησιακά υποκι-

³² Η έννοια της «ομαδικής ψυχής» έχει αμφισβητηθεί και εκλαμβάνεται ως misleading. Βλ. Horpper (2003, σελ. 128).

³³ Οι πέντε αρχές που, σύμφωνα με τον McDougall, πρέπει να διέπουν μια οργανωμένη ομάδα είναι: η *συνέχεια της ύπαρξης της ομάδας, καθορισμένοι και σαφείς στόχοι* για τη σύνθεση, τις λειτουργίες και τις ικανότητες της ομάδας, έτσι ώστε τα άτομα να μπορούν να αναπτύξουν σχέσεις μεταξύ τους, *αλληλεπίδραση με άλλες ομάδες*, πιθανώς σε μορφή ανταγωνισμού, *παραδόσεις, έθιμα και συνήθειες, εξειδίκευση και διαφοροποίηση* της ιδιότητας να είσαι μέλος της ομάδας (McDougall, 1920, βλ. Stacey, 2003, σελ. 179).

³⁴ Η διάκριση μεταξύ μιας οργανωμένης ομάδας και μιας ομάδας που βρίσκεται σε κατάσταση παλινδρόμησης έγινε αργότερα από τον Bion (βλ. παρακάτω, υποκεφ. 4.2).

νούμενη συμπεριφορά του όχλου και της μάζας, καθώς και την αντίφαση της ταυτόχρονης ύπαρξης στις ομάδες παλινδρομικών και δημιουργικών δυνάμεων με όρους λιβιδινικών σχέσεων. Επίσης, αντίθετα προς τη δημοφιλή έννοια εκείνης της εποχής για το «κοινωνικό ένστικτο» (Le Bon, 1920· Trotter, 1916),³⁵ υποστήριξε ότι η κοινωνική συμπεριφορά ανάγεται κατευθείαν σε πιο πρωτογενείς ομάδες που έχουν τις ρίζες τους στην οικογένεια. Και όπως ακριβώς η οικογενειακή ζωή προϋποθέτει και συνεπάγεται τον έλεγχο των επιθυμιών, την απώλεια του ιδιωτικού χώρου και της ατομικής ταυτότητας, έτσι και οι κοινωνικές ομάδες απαιτούν θυσίες από τα μέλη τους, ενώ συγχρόνως τους προσφέρουν ορισμένα πλεονεκτήματα. Έτσι, σύμφωνα με τον Freud, ο κοινωνικός δεσμός δεν ερμηνεύεται ούτε με την ύπαρξη κοινών αναγκών ούτε με το συναίσθημα ασφάλειας που παράγει η υπαγωγή στην ομάδα. Μόνο οι σχέσεις λιβιδινικής φύσεως μεταξύ των μελών της ομάδας μπορούν να ερμηνεύσουν την ανάγκη του ατόμου να ανήκει σε μια ομάδα, αλλά και τους δεσμούς που μπορεί να ενώνουν τη μάζα και τον όχλο. Απαραίτητη επίσης στη λιβιδινική ζωή της ομάδας είναι και η ύπαρξη του ηγέτη (προσώπου ή ιδέας), ο οποίος αποτελεί για όλα τα μέλη «πρότυπο» αντικείμενο ταύτισης αλλά και εξιδανίκευσης.

Το Ιδεώδες του Εγώ και οι μηχανισμοί ταύτισης στη συγκρότηση της ομάδας

Στο έργο του Freud *Ομαδική Ψυχολογία και ανάλυση του Εγώ*, η λειτουργία του *Ιδεώδους του Εγώ* και οι *μηχανισμοί ταύτισης* καταλαμβάνουν ιδιαίτερα σημαντική θέση στην ανάλυση και ερμηνεία των κοινωνικών σχέσεων. Σύμφωνα με τον Freud, το *Ιδεώδες του Εγώ* ως ένας σχηματισμός σαφώς διαφοροποιημένος από το *Εγώ*, αποτελεί το πρότυπο με το οποίο το υποκείμενο προσπαθεί να συμμορφωθεί και μας επιτρέπει να εξηγήσουμε τα φαινόμενα υποταγής στον αρχηγό ή διάφορες περιπτώσεις υποβολής, όπου το υποκείμενο τοποθετεί στη θέση του *Ιδεώδους του Εγώ* ένα ξένο πρόσωπο. Το *Ιδεώδες του Εγώ* είναι απόρροια μηχανισμών ταύτισης, εξιδανίκευσεων και ναρκισσιστικών επιλογών αντικείμενου (όπου το αντικείμενο επιλέγεται με πρότυπο το ίδιο το άτομο). Όπως αναφέρουν οι Laplanche και Pontalis, το *Ιδεώδες του Εγώ* αφορά το «ψυχικό σύστημα της προσωπικότητας, που προκύπτει από τη σύγκλιση του ναρκισσισμού

³⁵ Instinct-Trieb, βλ. Laplanche & Pontalis, ό.π., σελ. 155.

(εξιδανίκευση του Εγώ) και των ταυτίσεων με τους γονείς, με τα υποκατάστατά τους και με τα συλλογικά ιδεώδη».³⁶

Οι πολύπλοκοι μηχανισμοί ταύτισης αφορούν λειτουργίες κατά τις οποίες το υποκειμένο ή ορισμένα ψυχικά του συστήματα συγκροτούνται έχοντας ως βάση διάφορα πρότυπα προηγούμενων δεσμών: γονείς ή άτομα του περιβάλλοντός του. Η ταύτιση διαφοροποιείται από την έννοια της εσωτερίκευσης και αφορά την ταύτιση του υποκειμένου με αντικείμενα, όπως άτομα («ταύτιση του Εγώ με ένα άλλο Εγώ»), ή χαρακτηριστικά ενός ατόμου, ή μερικά αντικείμενα, και όχι την ταύτιση με μια σχέση αντικειμένου που το υποκειμένο αναζητά (όπως στην περίπτωση της εσωτερίκευσης).³⁷

Στο έβδομο κεφάλαιο του βιβλίου *Ομαδική Ψυχολογία και ανάλυση του Εγώ*, ο Freud διακρίνει τρεις τύπους ταύτισης: ο πρώτος αντιστοιχεί σε μια πρωτόγονη (προ-οιδιπόδεια) μορφή συναισθηματικού δεσμού (σχέσης) με το αντικείμενο, που συνίσταται στη στοματική ενσωμάτωση του αντικειμένου (αφορά την αμφιθυμική κανιβαλιστική σχέση με το αντικείμενο, ήτοι την πρωτογενή ταύτιση).³⁸

Ο δεύτερος τύπος αφορά δευτερογενείς ταυτίσεις με το αντικείμενο. Εάν, π.χ., μια πιο εξελιγμένη αντικειμενότητα σχέση καθίσταται αδύνατη, το υποκειμένο μπορεί να παλινδρομήσει σε μια δευτερογενή ταύτιση με το αντικείμενο: στην περίπτωση αυτή, η ταύτιση λειτουργεί ως υποκατάστατο του αντικειμένου που έχει εγκαταλειφθεί.

Ο τρίτος τύπος αφορά την ταύτιση του υποκειμένου με κάποιο άλλο πρόσωπο που δεν αποτελεί λιβιδινικό αντικείμενο (απουσία σεξουαλικής επένδυσης), αλλά με το οποίο το υποκειμένο προσπαθεί να ταυτιστεί χρησιμοποιώντας κάποιο κοινό τους στοιχείο (π.χ., την ανάγκη να αγαπηθούν). Κυρίως οι δύο τελευταίες μορφές ταύτισης συνεπάγονται την εσωτερίκευση του «προτύπου» που αποτελεί το Ιδεώδες του Εγώ και εν μέρει υποκαθιστά την πρωτογενή και ναρκισσιστική προσκόλληση του υποκειμένου στον εαυτό του.³⁹

³⁶ Laplanche & Pontalis, ό.π., σελ. 488.

³⁷ Η εσωτερίκευση αφορά *δινοκειμενικές σχέσεις*, βλ. Laplanche & Pontalis, σελ. 489.

³⁸ Όπως αναφέρουν οι Laplanche & Pontalis, «ο Freud, ο οποίος χρησιμοποιεί πολύ σπάνια την έκφραση "πρωτογενής ταύτιση", υποδηλώνει με αυτήν μια ταύτιση με τον *πατέρα* της "προσωπικής προιστορίας", που εκλαμβάνεται από το αγόρι ως ιδεώδες ή πρότυπο (*Vorbild*). Πρόκειται για μια κατευθείαν και άμεση ταύτιση, προγενέστερη κάθε αντικειμενοτρόπου επένδυσης». Βλ. Laplanche & Pontalis (1986), *Λεξιλόγιο της Ψυχανάλυσης*. Αθήνα, εκδ. Κέδρος, σελ. 493.

³⁹ Laplanche & Pontalis, ό.π., σελ. 488.

Σύμφωνα με τον Freud, η ίδια διαδικασία ταυτίσεων και δημιουργίας προτύπων αποτελεί τη βάση συγκρότησης της ανθρώπινης ομάδας. Ο ηγέτης κάθε ομάδας είναι συγχρόνως αντικείμενο επιθυμίας και ταύτισης, αφού ως πρότυπο ενσαρκώνει το Ιδεώδες του Εγώ. Το συλλογικό ιδεώδες αντλεί την αποτελεσματικότητά του από τη σύγκλιση των ατομικών Ιδεωδών του Εγώ:

Ο Freud υποστήριξε ότι το συναίσθημα της εγγύτητας ή της οικειότητας που αναπτύσσεται στις ομάδες προέρχεται από την προβολή του Ιδεώδους του Εγώ των ατόμων πάνω στον αρχηγό, καθώς και την ταύτιση με τον αρχηγό και με τα υπόλοιπα άτομα της ομάδας. Αυτή η αμοιβαία ή αμφίδρομη ταύτιση μεταξύ των μελών της μάζας αναπτύσσει το συναίσθημα του «ανήκειν», το οποίο, όπως αναφέρει ο Kernberg (1998), ενώ μπορεί να μας προστατεύει από την απώλεια της ταυτότητάς μας, συνεπάγεται μια σοβαρή μείωση της λειτουργίας του Εγώ. Το αποτέλεσμα αυτής της διαδικασίας είναι να υπερισχύουν πρωτόγονες και συνήθως ασυνείδητες ανάγκες και ο όχλος να λειτουργεί μέσα από τις συγκινήσεις οι οποίες διεγείρονται αλλά και κατευθύνονται προς τον αρχηγό. Για τον Freud, η επιρροή του ηγέτη πάνω στον όχλο είναι ο καταλυτικός όρος της συνοχής και της σταθερότητας του όχλου και κατ' επέκταση κάθε ομάδας. Προβάλλοντας στον αρχηγό το Ιδεώδες του Εγώ τους, τα άτομα δημιουργούν προϋποθέσεις για αμφίδρομες ταυτίσεις.

Από το Άτομο στην Κοινωνία. Δυστυχία, πολιτισμός και κοινωνικοί δεσμοί

Στο βιβλίο *Ο πολιτισμός πηγή δυστυχίας*⁴⁰ ο Freud επικεντρώθηκε στην καταστροφική επιθετικότητα ως παράγωγο της ενόρμησης θανάτου. Η ενόρμηση θανάτου εισάγεται αρχικά από τον Freud στο έργο του *Beyond the Pleasure Principle* (1920) και στη συνέχεια αναπτύσσεται διεξοδικά στη δομική θεωρία –τη θεωρία των ενορμήσεων– στο *The Ego and the Id* (1923), όπου αναλύεται το Υπερεγώ ως ένας ξεχωριστός ψυχικός παράγοντας. Με την αναφορά στην ενόρμηση θανάτου και την ανάλυση του Υπερεγώ, ο Freud εισήγαγε ένα ενδοψυχικό μοντέλο ερμηνείας της επιθετικότητας,

⁴⁰ Το έργο του Freud *Civilization and its discontents* (1930) μεταφράστηκε στα ελληνικά ως *Η δυσφορία μέσα στον πολιτισμό και ως Ο πολιτισμός πηγή δυστυχίας*. Βλ. σχετικά Bourdieu, *Η Ψυχανάλυση, από τον Φρόντ ως τις μέρες μας* (2005), σελ. 207-212, και Freud, *Σ. Ο πολιτισμός πηγή δυστυχίας*, μτφρ. Γ. Βαμβαλής. Αθήνα: Επίκουρος, 1974.

ουργίας
. Ο ηγέ-
πύτισης,
ιδεώδες
ν Ιδεω-

ειότητας
δεώδους
τον αρ-
φίδρομη
ου «ανή-
να μας
μια σο-
διαδικα-
ανάγκες
μεγείρο-
επιρροή
και της
λλοντας
ιούποθέ-

λί δεσμοί

στην κα-
Η ενόρ-
yond the
ά στη δο-
d (1923),
άγοντας.
Υπερεγώ,
κότητας,

λληνικά ως
Bourdin, Η
πολιτισμός

το οποίο του επέτρεψε να διερευνήσει τη σχέση μεταξύ των ενοχών και του πολιτισμού.⁴¹ Ο πολιτισμός στηρίζεται τελικά στην ενίσχυση του συναισθήματος ενοχής. Έτσι, στο βιβλίο *Ο πολιτισμός πηγή δυστυχίας* υποστήριξε ότι οι συγκρούσεις μεταξύ του πολιτισμού και του ατόμου αναπαριστούν εν μέρει την αντιθετική σχέση ανάμεσα στις ενορμητικές πιέσεις και τις απαιτήσεις της κοινωνίας και του πολιτισμού.

Σε αυτό το σχετικά απαισιόδοξο και σκοτεινό κείμενο, ο Freud υποστηρίζει ότι η ύπαρξη του ατόμου καθ' εαυτήν ενέχει πόνο, ενώ η ευτυχία μετριέται *αρνητικά*, μέσα από την απουσία της ευχαρίστησης. Η δυστυχία αλλά και η αναζήτηση της ευτυχίας, ως ο τελικός σκοπός της ζωής, προσκρούουν πάνω στην εμπειρία της οδύνης και στην αρχή της πραγματικότητας. Η δυστυχία αντανακλάται μέσα στο χρόνο, στο συναίσθημα της απομόνωσης και στο συναίσθημα ότι είμαστε χαμένοι μέσα στον κόσμο. Μια ομαδική οργάνωση θα μπορούσε ίσως να αποτελέσει τον ιδανικό χώρο όπου θα είχε κανείς τη δυνατότητα να εναποθέσει τα συναισθήματα της δυσαρέσκειας. Απαντώντας στο ερώτημα «γιατί ο άνθρωπος είναι δυστυχισμένος», ο Freud υποστηρίζει ότι απειλούμαστε από φυσικά αίτια (τα σώματα γερνούν και πεθαίνουν), αλλά κυρίως πονάμε από τις μεταξύ μας σχέσεις. Παρ' όλα αυτά, ο άνθρωπος, καθοδηγούμενος από την αρχή της ηδονής και την ανάγκη να αντιμετωπίσει τον πόνο της ύπαρξης, προσπαθεί να βρει ανακούφιση μέσα από διάφορους τρόπους (αλκοόλ, εργασία,

⁴¹ Σύμφωνα με τους Laplanche και Pontalis, η διαφοροποίηση του Υπερεγώ ως κριτικού και τιμωρού οργάνου ως προς το Εγώ ορίζει την ενοχή ως ενδοσυστημική σχέση στο εσωτερικό του ψυχικού οργάνου: «Το συναίσθημα της ενοχής είναι η αντίληψη η οποία, μέσα στο Εγώ, αντιστοιχεί σε αυτή την κριτική (του Υπερεγώ)», βλ. Laplanche & Pontalis, ό.π., σελ. 4. Ο Mannoni, αναλύοντας το μυστήριο της ενοχής στο έργο του Freud *Ο πολιτισμός πηγή δυστυχίας*, αναφέρει ότι η απάντηση του Freud στο σκάνδαλο της ενοχής του αθώου, έτσι όπως εμφανίζεται στο βιβλίο του Ιώβ, είναι ότι ο άνθρωπος, ο οποίος θεωρεί τον εαυτό του αθώο, στην πραγματικότητα είναι ένοχος. Είναι ένας εγκληματίας εκ προθέσεως. Η ευθύνη του βρίσκεται στις φαντασιώσεις και στις ένοχες ευχές της παιδικής ηλικίας, επειδή η επιθετικότητα που αναπτύχθηκε μέσα από την ενόρμηση θανάτου απαιτήσε και πέτυχε, με τον έναν ή τον άλλο τρόπο, ορισμένες ικανοποιήσεις. Οι ικανοποιήσεις αυτές (μεταμφιεσμένες, μυστικές, λανθάνουσες) εμφανίζονται μέσω των συμπτωμάτων και δημιουργούν συναισθήματα ενοχής. Το Υπερεγώ παίρνει τη θέση του κατηγορού («ενός εισαγγελέα του Άλλου») και παρότι επιτελεί μια λειτουργία κοινωνικά χρήσιμη, είναι κυρίως ο φορέας της ενόρμησης θανάτου. Κατά συνέπεια, όπως αναφέρει ο Mannoni, «όσο περισσότερο αθώο αισθανόμαστε, δηλαδή όσο περισσότερο απομακρύνουμε τις επιθετικές ενορμήσεις, τόσο πιο πολύ αυτές τίθενται στην υπηρεσία του Υπερεγώ, το οποίο έτσι οπλίζεται καλύτερα για να μας βασανίζει. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα οι πλέον «αθώοι» να σηκώνουν το βαρύτερο φορτίο «ενοχής»». «Η καλή προαίρεση», συνεχίζει ο Mannoni, «η καλοσύνη, η αγάπη του πλησίον δεν μπορούν να απαλείψουν τη δυσφορία που πηγάζει από τον πολιτισμό. Οι αρετές αυτές δεν είναι αποτέλεσμα μιας μετουσίωσης αλλά μιας εξιδανίκευσης». Βλ. Mannoni, *Φρόντ*, Εστία (1993), σελ. 143-147.

θηρησκεία), παρότι ο στόχος αυτός φαίνεται ανέφικτος και η επίτευξή του δεν είναι σίγουρη ούτε οριστική. Παράλληλα ο πολιτισμός και η κουλτούρα επιβάλλουν με μηχανισμούς ελέγχου τον περιορισμό των ενορμήσεων και της απόλαυσης που απορρέει από τον έρωτα, καθώς και της σεξουαλικότητας, καταστέλλοντας έτσι κάθε έκφραση επιθυμίας και κατ' επέκταση την όποια δυνατότητα ευτυχίας.⁴²

Freud, ένας κοινωνικός θεωρητικός

Με το έργο του για τις ομάδες, ο Freud προσπαθεί να δώσει απαντήσεις στα ακόλουθα ερωτήματα: Πώς δημιουργούνται οι ομάδες και τι είναι αυτό που ενώνει τους ανθρώπους στην επίτευξη κοινών ομαδικών δραστηριοτήτων; Πώς η ομάδα αποκτά τη δύναμη να επηρεάζει την ψυχική ζωή των ατόμων; Και ποια είναι η φύση της ψυχικής αλλαγής που επιβάλλεται πάνω στο άτομο από την ομάδα; Βέβαια, αυτά τα ερωτήματα που καταβάλλεται προσπάθεια να απαντηθούν και να ερευνηθούν από την εποχή του Freud φαίνεται ότι παραμένουν ανοιχτά ακόμα και σήμερα ανάμεσα στις θεωρίες για τη δυναμική και την ανάλυση των ομάδων.

Παρ' όλα αυτά, όπως πολλοί μελετητές αναφέρουν, ο Freud με τα κείμενά του για τη συμπεριφορά των ατόμων μέσα στις μάζες προσέφερε μια θεωρία για τις κοινωνικές σχέσεις –κατ' επέκταση και για τις ομάδες– υποδεικνύοντας ότι η κοινωνία καθορίζεται από ασυνείδητες πρωτογενείς διαδικασίες, ανοίγοντας με αυτό τον τρόπο την πόρτα για την κατανόηση των δυνάμεων που επιδρούν στην ψυχή του ατόμου «εμπρός» στην παρουσία του «Άλλου». Μέσα από αυτή την έννοια μπορούμε να πούμε ότι ο Freud είναι πρόδρομος της θεωρίας των αντικειμενότροπων σχέσεων. Για

⁴² Πριν αναπτύξει τις ιδέες του για τις ομάδες, ο Freud, στο βιβλίο του *Ενορμήσεις και πεπρωμένα των ενορμήσεων* (1915), αναφέρεται στη γένεση της αντίθεσης υποκειμένου (εγώ)-αντικειμένου (εξωτερικός κόσμος), στο βαθμό που σχετίζεται με την αντίθεση ευχαρίστηση-δυσσαρέσκεια, όπως αναφέρουν οι Laplanche και Pontalis (1986, σελ. 159-162). Στη γέννα οι ενορμήσεις που διακατέχουν το «Εγώ-ηδονή» ασκούν ναρκισσιστική κυριαρχία. Η απουσία της μητέρας πυροδοτεί τις ψευδαισθήσεις του πρωτογενούς ναρκισσισμού, ενώ ταυτόχρονα το μωρό υποφέρει από έναν πόνο εξίσου δυνατό με τον παντοδύναμο έλεγχο που αισθανόταν ότι ασκούσε πάνω στη μητέρα. Αυτή η εισβολή της εξωτερικής πραγματικότητας αναπτύσσει αισθήματα ματαίωσης και αποτελεί το πρώτο ρήγμα στην αρχή της ηδονής. Συναισθήματα μοναξιάς και ανάγκης δημιουργούν ένα χάσμα προκαλώντας την παρεμβολή της αρχής της πραγματικότητας (reality-principle), δηλαδή την είσοδο του «εγώ-πραγματικότητα» το οποίο εγκαθίσταται με την αντίληψη, για πρώτη φορά, της αντίθεσης μεταξύ εσωτερικού και εξωτερικού, μεταξύ του εγώ (*me*) και του μη εγώ (*not-me*).

τον Freud, μια ολοκληρωμένη έννοια του εαυτού αποκτάται έμμεσα ως αποτέλεσμα της αντίληψης της ύπαρξης του «Άλλου». Το Εγώ δεν υπάρχει από την αρχή, αναπτύσσεται μέσα από τη σχέση με την προϋπάρχουσα μητέρα (Brunner, 1998).

Στην ανάλυση της συμπεριφοράς των ομάδων και των κοινωνικών σχέσεων μέσα από το οιδιποδειακό μοντέλο ξεχωρίζουμε δύο βασικές διαστάσεις που αφορούν το «σχετίζεσθαι» και την ανάπτυξη της «ομαδικότητας» (Brunner, 1998). Πρώτον, την ύπαρξη της αμφιθυμίας και ταυτόχρονα της διαλεκτικής η οποία ενυπάρχει σε κάθε κοινωνική σχέση. Και, δεύτερον, την πολιτική διάσταση η οποία εμπεριέχεται στην ανάλυση των σχέσεων εξουσίας μέσα στην οικογένεια,⁴³ την πρώτη κοινωνική ομάδα, αφού η οικογένεια εκλαμβάνεται όχι απλώς ως ένας κοινωνικός θεσμός ο οποίος ανακινεί συναισθήματα αμφιθυμίας, αλλά επίσης ως ένα πεδίο μάχης. Όπως αναφέρει ο Brunner, στο όραμα του Freud για τον εαυτό και τον Άλλο το εσωτερικό κάθε ατόμου αλλά και κάθε κοινωνική σχέση κατακλύζονται από αμφιθυμικά συναισθήματα. Έτσι, μια σειρά ψυχικών μηχανισμών –όπως, π.χ., η απώθηση ή ο αντιδραστικός μηχανισμός– μπορούν απρόσμενα να στρέψουν συγκινήσεις στο αντίθετό τους. Λόγου χάρη, εκείνοι που ως παιδιά υπήρξαν εγωιστές μπορεί να γίνουν τα πιο βοηθητικά και γεμάτα αυταπάρανηση άτομα μιας κοινότητας. Αντίστοιχα, οι πιο ένθερμοι φίλοι και προστάτες των ζώων υπήρξαν βασανιστές ως παιδιά. Η οιδιπόδεια σύγκρουση, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, καθορίζει αυτά τα αμφιθυμικά συναισθήματα, προκαλώντας και τις συγκινήσεις και την αμφιθυμία που προσπαθεί να ερμηνεύσει. Παρέχει ένα κριτικό βλέμμα στις κοινωνικές σχέσεις, καθώς και τη διαλεκτική με την οποία μπορούμε να αναφερθούμε τόσο στον ανταγωνισμό, όσο και στη συμπληρωματικότητα μεταξύ του ατόμου και της κοινωνίας, της σεξουαλικότητας και του πολιτισμού, της αγάπης και του μίσους, της εξουσίας και της αυτονομίας, του παιδιού και του γονέα. Από την άλλη, η ερμηνευτική οπτική του φροϋδικού μοντέλου το οποίο μελετά κάθε κοινωνική σχέση με όρους φαλλοκεντρικούς και εξουσιαστικούς έχει ως αποτέλεσμα κάθε συζήτηση για το έργο του Freud να φαντάζει ταυτόχρονα «συμπαθητική μεν αλλά και κριτική», δηλαδή αμφιθυμική (Brunner, 1998, σελ. 92).

⁴³ Σε ένα άλλο κείμενο ανέλυσα διεξοδικά τη διαλεκτική των σχέσεων εξουσίας στο περιβάλλον των οικογενειακών επιχειρήσεων. Βλ. Μαρούδα-Χατζούλη, «Σχέσεις εξουσίας στις οικογενειακές επιχειρήσεις», στο *Εξουσία, Βία, Πόνος*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2003.

Ο James Anthony αναφέρει ότι ο φαινομενολογικός τρόπος με τον οποίο ο Freud επέλεξε να πραγματευθεί την ψυχολογία των ομάδων στη βάση των αλλαγών που συντελούνται στην ψυχολογία του ατόμου είναι οικείος σε όλους τους ομαδικούς αναλυτές: οι εκδηλώσεις επιθετικότητας, οι ταυτίσεις, οι δυνάμεις υποβολής, η διάχυτη, διαβρωτική και συνεχής παρουσία της αγάπης και του μίσους, της ζήλιας και του φθόνου, του ναρκισσισμού και της εξιδανίκευσης. Πραγματεύθηκε τα θέματα ηγεσίας και εξουσίας, μεταβίβασης και αντιμεταβίβασης, μελέτησε ομάδες με αρχηγό και χαοτικές ορδές, αναγνωρίζοντας την ανάγκη του προσωπικού μύθου μέσα από τον οποίο το άτομο χαράσσει το δικό του δρόμο στην ομαδική μήτρα (Anthony, 1983). Άλλωστε η πιο σημαντική συνεισφορά στη δυναμική των ομάδων φαίνεται να είναι η έμφαση του Freud στη σχέση μεταξύ της εκδήλωσης νευρώσεων και της δημιουργίας των ομάδων, κληροδοτώντας, όπως αναφέρει ο Anthony, μια εξέχουσα κλινική επαγωγική σκέψη: ότι το άτομο κάθε φορά που απομακρύνεται από το σύνθητες ομαδικό σχήμα γίνεται έρμαιο νευρώσεων.⁴⁴ Η έμφαση αυτή ενισχύει το επιχείρημα του παρόντος βιβλίου αφενός μεν για τη σημαντικότητα της ομάδας στο άτομο, αφετέρου δε για τη διαρκή πάλη του ατόμου να ικανοποιήσει την ανάγκη περιέξής του από την ομάδα όπου ανήκει και διατήρησης της ατομικότητάς του. Παρ' όλα αυτά, όπως καταδεικνύεται σε πολλές αναλύσεις του Freud για την ομαδική ψυχολογία, ο πατέρας της Ψυχανάλυσης φαίνεται ότι πολύ σύντομα αναγνώρισε πως με τα δοκίμιά του αυτά απλώς άγγιζε τις παρυφές ενός τεράστιου αντικειμένου μελέτης, ενώ παράλληλα εναπέθετε την ελπίδα στους πνευματικούς επιγόνους του να αναπτύξουν αυτό το καινούργιο πεδίο.⁴⁵

⁴⁴ «... Ο Anthony υποστηρίζει ότι η πιο σημαντική συνεισφορά του Freud στη δυναμική των ομάδων ήταν η έμφαση που έδωσε στον ανταγωνισμό μεταξύ της νευρώσης και της ένταξης του ατόμου στην ομάδα, κληροδοτώντας με αυτό τον τρόπο ένα θαυμαστό κλινικό συμπέρασμα: όταν το άτομο εκδιώκεται από τις ομαδικές διαδικασίες, είναι έρμαιο νευρώσεων (Anthony, 1983, *The group-analytic circle and its ambient network*, στο Pines, *The Evolution of Group Analysis*, σελ. 35).

⁴⁵ Ο Anthony στο κείμενό του *The Group-analytic circle and its ambient network* θεωρεί ενδιαφέρουσα την παρατήρηση του Ostow (1977) σχετικά με τη σημασία της κοινωνικής θεωρίας η οποία αναπτύχθηκε από τον Freud και βασίζεται στις σχέσεις των ομάδων και του αρχηγού τους. Σύμφωνα με τον ίδιο, υπάρχει μια αλληγορική σχέση ανάμεσα στον τρόπο που παρουσιάζονται οι μηχανισμοί ανάδυσης του ηγέτη στα τρία σχετικά δοκίμια του Freud (*Totem and Taboo*, *Group Psychology* και *Moses and Monotheism*) και στην πρώιμη ανάπτυξη του ψυχαναλυτικού κινήματος αφενός και των φόβων και των σκέψεων του Freud για το μέλλον της Ψυχανάλυσης αφετέρου. Βλ. σχετικά Anthony, 1983, σελ. 36.

Είναι αξιοσημείωτο εδώ ότι οι νεότεροι εμπνευστές της σχεσιακής προσέγγισης στην ψυχανάλυση υποστηρίζουν πως ο Freud με το βιβλίο του *Ομαδική Ψυχολογία και ανάλυση του Εγώ* θέτει τα θεμέλια μιας πιο σχεσιακής προσέγγισης στην ερμηνεία της γένεσης και της ανάπτυξης της ανθρώπινης ψυχής. Ο Freud στο κείμενο αυτό αναθεωρεί τις αρχικές ιδέες του για τις ταυτίσεις, από τη στιγμή που αναφέρεται στις ταυτίσεις ως «την πρώιμη έκφραση ενός συναισθηματικού δεσμού με ένα άλλο πρόσωπο».⁴⁶ Με αυτή τη δήλωση, υποστηρίζει ο Mitchell,⁴⁷ ο Freud διευρύνει την έννοια της ταύτισης, αφού δεν τη θεωρεί μόνο ως έναν ψυχολογικό μηχανισμό, αλλά επιπλέον και ως ένα γενικότερο φαινόμενο της ανάπτυξης του ανθρώπου. Το βρέφος δείχνει να προσκολλάται σε άλλα άτομα και να ταυτίζεται με αυτά με έναν πρωτογενή, μη αναγώγιμο τρόπο. Με αυτή τη ρήση ο Freud υπερέβη τα όρια της θεωρίας των ενορμήσεων, αποτολμώντας μια άλλη προσέγγιση, η οποία τελικά απέβη ο πρόδρομος του σχεσιακού μοντέλου.

με τον
ων στη
ίναι οι-
ότητας,
πνεχής
ου ναρ-
ίας και
αρχηγό
μύθου
μαδική
η δυνα-
μεταξύ
οδοτώ-
σκέψη:
κό σχή-
είρημα
ίας στο
σει την
ης απο-
κλύσεις
ης φαί-
απλώς
άλληλα
τύξουν

ιμική των
ταξης του
πέραςμα:
Anthony,
of Group

* θεωρεί
ωνωνικής
η και του
ρόπο που
Freud (Το-
πτυξη του
έλλον της

⁴⁶ Μετάφραση της συγγραφέως από Freud (1921), σελ. 105.

⁴⁷ S.A. Mitchell (1988), *Relational Concepts in Psychoanalysis. An Integration*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, σελ. 47.